

A KÉSŐ GÓTIKA MÁSODIK SZAKASZA (1470 KÖRÜL–1541)

AZ UDVARI KÉSŐ GÓTIKUS ÉPÍTŐMŰHELY ERDÉLYBEN

A késői gótika fél évszázadot meghaladó utolsó korszakában a gótikus építészet fő tevékenysége fokozatosan a középkori Magyarország keleti felére tolódott át. Erdély szerepe így természetesen előtérbe került. A szóban forgó fejlődés már az előző korszakban kezdődött, elsősorban a városok, mezővárosok és falvak egyházi építészetében, amely összefüggött Hunyadi János és részben fia, Mátyás király kiterjedt erdélyi építkezéseivel. Ez utóbbinak szoros itáliai kapcsolatai a nápolyi királyleánnyal, Aragóniai Beatrixszal 1476-ban kötött házassága nyomán még szélesebb alapokra támaszkodhattak. Mátyás itáliai kapcsolatainak a szellemi kultúra területén kívül fontos szerep jutott a gyakorlati megvalósításban is. Mindez a reneszánsz építészet Magyarországra, elsősorban a királyi központba, Budára történt kiterjesztésében és meggyökerezésében valósult meg. Az új stílus Itáliában is főként a világi építészetben indult virágzásnak. Aligha véletlen, hogy Mátyás király is a budai gótikus palota korszerű továbbfejlesztését tűzte ki célként, s így a magyarországi reneszánsz építkezés indulása és gyors növekedése legkorábban a budai királyi palotában öltött testet, majd a főváros környékén és Visegrádon folytatódott, tehát világi rendeltetésű építési feladatoknak az új stílusban történő megoldása került előtérbe. Ugyanakkor az egyházi igényeket továbbra is a gótika szerkezeti és formai eredményei elégítették ki, s e stílus templomok, kápolnák, kolostorok emelése vagy továbbfejlesztése esetén még hosszú ideig szinte kötelező erővel lépett fel. A gótikának e szerepe az Itálián kívüli Európában mindenütt így alakult, és a 15. század végén, sőt a 16. század elején még a világi építészet sem tudott mindenben kilépni az évszázados hagyományokkal rendelkező régi stílus bűvköréből. Mátyás felismerte az új stílusnak a világi építészetben megnyilvánuló döntő kezdeményezését, és e körülmény szinte legfőbb indoka lett annak, hogy a király toscanai ihletésű és gyökerű palotaépítkezései következtében legkorábban Magyarországon terjedt el a reneszánsz stílus, ezzel legalább negyed, sőt egyes területeken fél évszázaddal megelőzve Közép- és Nyugat-Európa országait. A szóban forgó műfaji indíttatás párosult az építés szervezeti és kivitelezési módszerének a gótikától elütő jellegével. Míg ugyanis a gótikában a falak és a bol-

tozás a tagozatokkal osztatlan szerkezeti egységet alkottak, a reneszánsz építészetben – amint erre F. Tóth Rózsa Leon Battista Alberti „De re aedificatoria” című alapvető műve elmélyült tanulmányozása során hangsúlyosan rámutatott – a szorosán vett kőművesmunka elvált az ornamentátorok által készített, faragott tagozatok elkészítésétől, s e kétféle szervezet munkáját hangolta össze az architectus.¹

Az elmondottakat csattanósan bizonyítja az a tény, hogy amikor a király szülővárosa, Kolozsvár számára 1486-ban az obszerváns ferencesek kolostorát megalapította és annak megépítését több oklevélben is szorgalmazta, az építkezés megszervezését, vezetését és lebonyolítását egy olyan, feltehetően ferences szerzetesre bízta, aki a 15–16. század fordulója gótikus építészetének egyik legnevezetesebb építőműhelyét hozta létre és fejlesztette ki Erdélyben. E műhelynek Kolozsvárt és közelebbi-távolabbi környékén kivételes pontossággal meghatározható, széles körű, jó három évtizedet kitöltő tevékenysége olyan, részben helyi jellegű, szerkezeti és formai megoldásokat alakított ki, amelyek nyilvánvalóan összefüggnek a századvégi Buda udvari gótikájával. Ennek legszínvonalasabb alkotásai azonban 1476 után már nem a fővárosban valósultak meg, hanem a visegrádi palotában (alsó díszudvar kerengője, 1484), majd az ugyancsak királyi érdekelttségű ráckevei ortodox templomban (1487 körül) és a pannonhalmi apátság kerengőjében (1486), végül pedig az ország keleti felében, Nyírbátorban és Erdélyben.

A második világháború utáni nagyszabású régészeti kutatás a budai királyi palotában a korábban előkerült építészeti töredékekkel együtt egyértelmű tanúságot tett arról, hogy a gótikus épületegyüttest 1476 után Mátyás király reneszánsz stílusban fejlesztette tovább. Így a korábbi, sziléziai és dél-németországi kapcsolatokat mutató építő szervezet természetesen elkerült Budáról. A visegrádi palota, majd az említett királyi érdekelttségű munkák után a gótikus udvari építőműhely újabb feladatok megoldására vállalkozhatott. Az Alföld északkeleti felében ekkor került sor a kenyérmezei győzelmes csata zsákmányának felhasználása révén Báthori István erdélyi vajda nyírbátori építkezéseire. Az uralkodó rokonaként könnyen megszerezte az ország középső és nyugati területén befejezett egyházi építkezésektől felszabadult, gótikus tanultságú mestereket, akikkel birtokközpontjában, Nyírbátorban megvalósíthatta országos jelentőségű, késő gótikus templomépítő terveit. Az obszerváns ferences kolostor, majd a törökök fölött aratott győzelmére utaló lovagszentnek, Györgynek ajánlott plébániatemplom a korszak legjelentősebb építészeti alkotásai közé tartoznak. Szerkezetük, formáik világosan elárulják budai kapcsolataikat. A János testvér által vezetett kolozsvári és a vele rokon, főként koldulórendi építkezések több tekintetben hasonlóak a visegrádi és a nyírbátori munkákhoz. Így aligha

¹ FEUERNE TÓTH RÓZSA: Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában. Bud. Rég. XVIII. 1958. 365–382. Uő: Reneszánsz építészet Magyarországon. Budapest 1977. 5–10.

csodálatos, hogy János testvér neve mindkettő kapcsán felmerült. Talán az sem véletlen, hogy a király János testvért Kolozsvárra küldő levele 1490-ben éppen Visegrádon kelt. De közvetlen bizonyíték nélkül is megállapítható, hogy frater Johannes nyilvánvalóan a budai udvar gótikus építő szervezetének köré tartozott és – amint azt erdélyi működése is alátámasztja – annak egyik jelentős képviselőjeként tartható számon. A kolozsvári Farkas utcai templom köré csoportosítható építészeti tevékenység (Kolozsvár, domonkos templom; nagy valószínűséggel a kolozsmonostori templomhajó; Medgyes, ferences templom; Dés, plébániatemplom későbbi hajóboltozata) az 1490 és 1520 közötti három évtizedben olyan világosan összefüggő egységet mutat, amely azonos építő szervezet működéséről tanúskodik. E késő gótikus erdélyi építészeti kör forrása pedig a Mátyás király reneszánsz palotaépítkezése által Budáról kiszorult, késő gótikus építő szervezet, amely ugyancsak Mátyás megbízásából került Erdélybe, s virágoztatta fel e keleti országrész három jelentős városában a századforduló rangos koldulórendi építészetét. Az uralkodó személyének tehát fontos szerep tulajdonítható mindkét építő szervezet nagyjából egyidejű, tervszerű foglalkoztatásában és munkamegosztásában.

1486. november 9-én Szabó Ambrus kolozsvári bíró az esküdt tanácsstagokkal együtt a Farkas utca keleti részén, a Szabók tornya (ún. Bethlen-bástya) mellett az obszerváns ferencesek számára kolostoruk emelése céljából területet adományoz, mégpedig Mátyás király és Báthori István erdélyi vajda, országbíró akaratából és beleegyezésével. Az oklevél a király mellett, nyilván nem véletlenül, a vajdát is megnevezi. Báthori felesége, Szilágyi Margit az uralkodó közeli rokona, a vajda pedig ez időben már megkezdte nagyszabású, nyírbátori építkezéseit. Ez utóbbi körülmény azt a stílusösszefüggésen alapuló feltevést erősíti, amely szerint a nyírbátori Szent György-templomnak is szerepe lehetett Kolozsváron a szóban forgó, királyi alapítású, minorita kolostor építőműhelyének létrejöttében és az általa képviselt szerkezeti és formai elemek kialakításában.

1487. szeptember 5-én Mátyás Bécsújhelyen kelt levelében elrendeli, hogy a kolozsvári tanács minden szempontból támogassa a szigorú ferencesek ottani, az uralkodói szándéknak megfelelően folytatandó építkezését. 1490. január 18-án Visegrádon kiadott oklevelében Mátyás Tarcsai Márton erdélyi sókamaraispánnak a következőképpen ír:

„Mivel elhatároztuk, hogy annak a kolostornak a munkálatát, amelyet Kolozsvárt a Ferenc-rendi testvérek számára elkészíttetni és építtetni kezdtünk, a jövő tavasszal a te segítségeddel folytatjuk, és úgy gondoljuk, hogy ezt az általad ismert János testvért kell odaküldenünk, hogy a munkát tovább folytassa, ezért neked megparancsoljuk, hogy az ő utasítása szerint a megkezdett művet a legközelebbi tavaszon minél jobban és szorgalmasabban folytattasd a mi költségünkre, és megszakítás nélkül gondoskodjál kötőrőkről, hasonlóképpen a mi költségünkre. A mészégetésért sóval fizess! A kőnek és a mésznek az építés helyéig való szállításáért a mi pénzünkből fizess a mi számadásunkra! Egyéb-

ként ennek a János testvérnek és többi testvértársának, akik vele lesznek, készítesd el fából és deszkából a szükséges és elegendő cellát, hogy amíg ott maradnak, kényelmesen lehessenek és élhessenek, dolgukat kényelmesebben folytathassák. És mert ez mindenben a mi legfőbb akaratunk, ezért úgy gondoljuk, hogy e kérdésben semmi meggondolással ne tégy mást. Végül pedig ugyanaz a János testvér ebben az ügyben bármit is mond, hogy tenni kell, higgyed és mindent úgy hajts végre. Kelt Visegrádon Vízkereszt nyolcada utáni vasárnap 1490. évben.”

Ez a páratlanul érdekes levélsor ritka részletességű, egykorú, hiteles betekintést ad nemcsak a Farkas utcai templom építésébe, hanem a korszak építkezéseinek munkaszervezetébe és szervezésébe is. Különösen fontos az 1490. évi utasítás, amely apró részletekig szabályozza a „beruházó” megbízottjának teendőit és kétségtelenné teszi, hogy a király saját hatáskörébe tartozó építő szervezettel kívánja a nagyszabású építkezést elvégeztetni, és a róla való gondoskodás szívügye. Kiderül az is, hogy a munkát irányító János testvért a kamaraispán ismeri, tehát már korábban is kapcsolatban álltak egymással. A levélnek az a kitétele, hogy Tarcsai fából építtessen cellákat, hogy János és testvértársai kényelemben élhessenek, amíg ott fognak maradni („quoad permanebunt”), arra utal, hogy e munka befejezése után szükség szerint máshová fognak menni. Az építőműhely további mozgása, „bevetése” tehát tervbe volt véve. E körülményt csattanósan igazolják a Farkas utcai templom műhelyének királyi vonatkozású, más erdélyi városokban és mezővárosban ma is meglévő, egykorú épületei. Ugyanakkor szinte biztosra vehető, hogy János testvér valóban építész volt, a szóban forgó, világosan meghatározható építőműhely vezetője.

Mátyás 1490. április 6-án Bécsben bekövetkezett halála után is tovább folyt az építkezés. Erről tanúskodik II. Ulászló 1494. augusztus 24-én kelt adománylevele. Ennek értelmében a király évente 300 aranyforintot érő sőt rendel a barátoknak az építkezések befejezéséig. 1503-ban Stephanus Weyneer özvegye, Erzsébet asszony végrendeletében misemondásra 10 forintot hagyományoz a kisebb testvéreknek, akik a miséket „in noua ecclesia beate Marie virginis in eadem ciuitate Coloswar fundata” kötelesek megtartani. A templom tehát 1503 előtt készült el. 1519. évi végrendelete szerint a minoriták egyházába kívánt temetkezni kiskapusi Gyerőfi Zsigmondné Agáta asszony, aki ugyanakkor a barátoknak aranyozott ezüstkupát is adományozott. A II. Ulászló által átutalt, évi 300 forintot érő sőt a kolozsvári minoriták továbbra is megkapták, amint erről II. Lajos 1520-ban kelt oklevele értesít. E későbbi segílyt valószínűleg a kolostor építésére fordítottak. 1527-ben Ombozi Miklós végrendelete 4 forintot, 1531-ben György kőfaragó Magdolna nevű özvegye pedig 32 forintot hagyományoz a Mária-kolostornak. Ez utóbbi a templom számára miseruhákat is rendel, egyet külön a főoltárnak, és ehhez aranyozott fehér kamukából dalmatikát is készített. Ugyanakkor a harmadrendű nővérek általa alapított kápolnája részére készítenő miseruhára 16 forintot szán. Akárcsak férje, ő is a kolostorban

kíván temetkezni; Magdolna végrendelete megemlíti a barátok kórházát, s kiemeli, hogy a templomban még nincsen orgona. A felsorolt, 1490 utáni okleveles adatok nemcsak kiegészítik Mátyás királynak az építkezésre vonatkozó, bő tájékoztatását, hanem részletesen meg is világítják a templom és a kolostor reformáció előtti életét és szerepét, megbízható támpontokat szolgáltatván további építésének és berendezésének történetéhez.

A kereken 60 m hosszú és hajójában a 20 m-t megközelítő szélességű, nagyolt terméskőből emelt templom hatalmas tömegű és kitűnő arányú egyetlen hajójához csúcsos diadalívvel csatlakozik a hosszú és a hajónál keskenyebb – a nyolcszög három oldalával záródó – szentély (279–280. kép; 39–40. ábra). Ennek déli oldalához simul a teljesen ki nem épült torony, északnyugati sarkához pedig az alul négyzetes, emeletein egyre szűkülő, henger alakú lépcsőtorony. A kolostor részben még álló kerengőjének északi szárnya a hajó déli falához tapad. A boltozatoknak megfelelően a szentélyt hét, a hajót összesen tizenhárom, ötosztású támpillér erősíti. A déli oldal öt támpillérje a felülről számított második osztás alatt erősen kiugrik, s e kiugrások alatt széles félkörívek nyílnak, amelyek a kerengő fölött sorakoznak. A templom eredeti külső lábazata a sarkokon túlfutó pálcattaggal volt ellátva. Ennek egy eredeti töredéke a szentély legnyugatibb északi támpilléréen megmaradt. A ma mindenütt meglévő, két, kis lépcsővel elválasztott, lapos párnataggal kialakított lábazat későbbi, és valószínűleg az I. Rákóczi György által végeztetett helyreállításból származik. A meredek oldalú, háromszögű oromzattal záródó nyugati homlokzat közepén nyílik a támpillérpárral közrefogott, csúcsíves orommezejű, gyámos nyílású kettős kapu, amelynek pálca- és körtetagokból álló, a sarkokon egymást átható tagozatai a bejárat keretelését hangsúlyosan emelik ki (281. kép). A nyílás osztópillérének eredeti állapota szerinti kiegészítése a legutóbbi helyreállítás során készült. A kapu felső sarkain egy-egy, tárcsapajzsban ábrázolt és Krisztus szenvedésének eszközeit tartó angyal látható. Ennek alapján valószínű, hogy a ma üres oromzatmezőben a Megváltó kereszthalálának egy vagy több jelenete lehetett kifaragva. E feltételezett kődobormű talán azonos lehetett azzal a hasonló tárgyú faragvánnyal, amelyet Wesselényi István – naplója tanúsága szerint – 1704-ben Nagyszébenben Steinville tábornok kápolnájában látott. A kapu béléletében megtalálható az egykorú budai gótika jellegzetes fecskefarok-tagozata is. Magdolna asszony említett végrendeletében a kolostor számára felsorolt jelentős adományok és férjének, György kőfaragónak a kolostorban történt eltemetése arra utalhatnak, hogy György részt vett a kolostor kivitelezési munkájában. Talán neki tulajdonítható a kapu szobrászati díszje.

A templom belsejének legjellegzetesebb szerkezeti megoldása a hajó terébe erősen beugró négy pillérpár (280. kép). Ezek homlokoldalát egy-egy féloszlop emeli ki (282. kép). A különlegesen hangsúlyos tagolású, egységes belső tér fölötti hálóboltozat az elpusztult eredetinek az 1640-es évek helyreállítása során megvalósult, körülbelüli utánezata. A hajóba finoman tagolt diadalívvel nyíló

szentély csillag alakú hálóboltozata eredeti állapotában maradt meg (283. kép), A hosszú, kettősen hornyolt bordák vékony falpillérekre támaszkodnak, amelyek a záródásnál a padlóig érnek. A diadalív felé eső szakaszon viszont nyolcszögű, lépcsősen és egymást átható pálcátaggal kialakított gyámokban végződnek (284. kép). E szerkezet részleteivel együtt határozottan emlékeztet a nyírbátori Szent György-templom megfelelő részleteire. A déli szentélyfal keleti ablaka alatt szegmentíves, pálcátaggal és horonnyal keretezett, papi ülőfülke mélyed a falazatba. A szentélyt nyolc, a hajót kilenc, csúcsíves ablak világítja meg. Ezek változatos, álló, fekvő és örvényesen kiképzett halhólyagokból, valamint három- és négykaréjokból álló kőrácsokkal díszítettek. Az ablakok általában háromosztásúak. A hajó harmadik déli és a nyugati homlokzat középső ablaka azonban négyosztású. A szentélyből dél felé nyíló, egyenes záródású, újrafaragott és befalazott ajtó arra vall, hogy a sekrestye a csonkatorony dongaboltozatos földszintjén helyezkedett el. Valószínű, hogy a torony déli falába másodlagosan beillesztett, csúcsíves, rézsús ajtó eredetileg a kolostor kerengőjének keleti felébe vezetett. Fiókboltozatos mélyedése ma is megvan.

A kolostor északi kerengőszárnya nyugati végének két keresztboltozatos szakaszát az 1970 körüli helyreállításkor a megmaradt nyomok alapján rekonstruálták. A nyugati szakasz egy és a következőnek két csúcsíves, faragottkő árkádja megengedi azt a feltételezést, hogy a kerengőszárny két keleti szakasza is csúcsíves kialakítású volt. Az említett utolsó helyreállítás idején tárták fel és konzerválták a kerengő északi szárnyától dél felé fekvő kolostor négyszögű udvarát határoló épületszárnyak alapfalmaradványait is.

A ferences apácák kolostorának legkorábbi említése Gyerőfi Zsigmondné már tárgyalt, 1519. évi végrendeletében található. Agáta asszony a városfal melletti apáca kolostornak aranygyűrűt hagyományoz. Demeterfi Máté 1530-ban, Magdolna asszony egy évvel később írt végrendelete ugyancsak az apácáknak tett adományokról szólnak. Kolostoruk utolsó adata 1543-ból való, amikor Cserényi Anna nővér a kolozsmonostori konvent előtt 200 forintért adja el szombattelki birtokát Gerdei Demeter fogarasi várnagynak. 1580-ban Wujek Jakab kolozsvári jezsuita rektor levele megerősíti, hogy az apácák kolostora a minoriták rendháza mellett állt, ahol a jezsuiták az olasz építésszel együtt árkádosnak tervezett iskolájukat fel akarták építeni. Ugyane levél említi a barátok régi refektóriumát, konyháját, ételkiosztóját, négy nagy szobáját és celláikat.²

Hunyadi János 1455. évi sóadományát a kolozsvári, Máriának szentelt, domonkos kolostornak a század második felében számos főúri és polgári adakozó követte. A szerzetesek részben birtokokat kaptak (Vizaknai Miklóstól 1465-ben halastóval Szék mellett, 1477-ben Wass Jánostól és testvéreitől Szentgothárdon szintén halastavat, Dengelegi Pongrác Jánosnétól 1479-ben birtokot Gyulatel-

² ENTZ: Farkas utca. Uő: A kolozsvári Farkas utcai templom építéstörténete. In: Ötszáz éves a kolozsvári Farkas utcai templom. Budapest 1986. 11–30. FEUERNE i. m. 370–378. Adattár.

kén, 1496-ban Erdélyi Jánostól a kötelendi halastavat, Türi Benedektől 1501-ben ottani részbirtokait, halastavát és malmát), részben kolozsvári polgárok végrendeleti hagyatékaiból részesültek (Wermescher Lőrinc és felesége javai 1458-ban; Lukácsi Mártonné 1471-ben hagyakoztak). B juttatások is hozzájárultak az új kolostor és templom építéséhez, amelyek szerkezetük és formáik tanúsága szerint a 15. század utolsó negyedéből származnak, és – a templom barokk stílusban történt, 18. századi átépítése ellenére – szinte teljes épségben megmaradtak (285. kép).

A kolostor három- és kétszintes szárnyai négyszögű udvart fognak közre (38. ábra). A templom felőli oldaltól eltekintve épen megvannak a kerengő csúcsíves árkádjai (286. kép). A kökeresztes, valamint a nyugati és északi külső homlokzaton a háromosztású, változatos körácsokkal díszes, részben rekonstruált ablakok (285. kép) a káptalantermet (287. kép) a sekrestyét és refektóriumot (288–289. kép) világítják meg. Az északi szárny pálcátagos ajtaja a konyhába vezet (290. kép). Megvan az ebédlőbe szolgáló átadó nyílás is, amelyről Wujek Jakab 1580-ban kelt levele megemlékezik. Az ebédlő gazdagon tagolt, körtettagos bordájú boltozata egyetlen díszes középpillérre, oldalt pedig lépcsős gyámkokra támaszkodik és különleges keresztboltozatot alakít ki. A felolvasó szerzetes szegmentíves fülkéjéhez az északi ebédlőfalban lépcső vezet fel. Az első és második emeleti cellák keskeny, téglány alakú ablakai az udvarra néznek. A két keresztboltozattal fedett sekrestyéből nyílik a nyolcszögű pillérpárral két hajóra osztott, könyvtár céljára is szolgáló káptalanterem (287. kép). Kettősen hornyolt, helyenként hullámosan gyúrt bordákból kiképzett két hálóboltozatos szakaszát a pillérektől induló, vastag szegmentívű hevederek választják el egymástól. Az egyik háló gerincvonalának bordakereszteződéseit rozetták emelik ki. A késői gótika szerkezetet díszítéssé formáló túlzásainak ritka hazai emléke e terem.

A kolostor épülete sok szállal fűződik a budai királyi palotához. Refektóriumának pincéből földszintre emelkedő középpillére a budai nagyterem szerkezetének leegyszerűsített változata. A kolostorszárnyak homlokzatainak többszörös osztású ablakai, a kerengőből nyíló és az ebédlőbe vezető, szemöldökgyámos ajtó bélletének fecskefarktagozata, a felolvasófülke mennyezetét borító, négykaréjos vakmérnövek mind Buda felé mutatnak.

A templom egyhajós és sokszöggel záródó szentélyű épülete arányaiban és tömegében a jellegzetes koldulórendi gyakorlatot tükrözi. Külseje lényegileg megőrizte gótikus állapotát, belsejét viszont a kolostort később átvevő ferencesek barokk stílusban átalakították. A hajó padlásterében megállapítható, hogy a domonkosok egyháza is átvette a Farkas utcai templom beugró pilléres rendszerét. Ezeket a barokk falpillérek ma elfedik. A padláson az alacsonyabb, barokk boltozat extradosa fölött világosan látszik, hogy a gótikus pillérek felső részéből a kettősen hornyolt bordacsonkok közvetlenül indulnak ki, akárcsak a dési református templom későbbi boltozatán (291–292. kép) vagy a sárospataki

katolikus egyházban. Nagy valószínűséggel ilyen lehetett a kolozsvári obszerváns ferencesek eredeti, 1603-ban beontott hajóboltozata is. A kolozsvári, volt domonkos templom nemrég történt helyreállítása során, töredékesen bár, de előkerült a nyugati homlokzat két hosszú, kőrácsos, csúcsíves ablaka, valamint az átlósan elhelyezkedő saroktámpillér-pár.³

A századforduló idején a segesvári Polnar vagy Polner család egyházi pályán lévő tagjai szereztek érdemeket a kolozsmonostori bencés kolostor építészeti és művészeti továbbfejlesztésében. 1492-ben Polnar Péter apát a kolozsvári külvárosból való Lukács festőnek 20 forint értékben két hold szőlőt adott préssel együtt, mivel a mester a kolostorban „ablakokat és képeket”, valamint más értékes munkákat (clenodia) készített. A szöveg arra enged következtetni, hogy Lukács üvegfestéssel is foglalkozott. Péter halála után, 1495 és 1501 között fivére, az ugyancsak domonkos szerzetes, Polnar Gábor lett a kolozsmonostori apát, akinek építési tevékenységéről közvetlenül halála után maradtak adatok. 1501-ben Gábor fivére, János váradi kanonok intézkedett az elhunyt apát által a kolozsmonostori templom építkezésére adott 200 forint ügyében. Ezzel az adattal egybecseng az – a segesvári domonkosok templomában – a múlt század közepén felbukkant, 1500 körüli feljegyzés, amely szerint a segesvári domonkos szerzetesből lett boszniai püspök és kolozsmonostori apát, Polnar Gábor saját költségére boltoztatta be a szóban forgó bencés templomot. Mivel a szentély 14. századi boltozata, megújítva bár, de ma is megvan, ez a munka csakis a hajóban folyhatott. Nagyon valószínű, hogy a kolozsvári domonkos és a kolozsmonostori bencés templom azonos időben végzett boltozása egymással összefüggött. Mivel a kolozsvári domonkosok templomhajójának boltozati rendszere kétségtelenül János testvér körének munkája, kézenfekvő a feltevés, hogy Kolozsmonostoron is azonos szerkezettel készült a Polnar Gábor által készített boltozat. Az építetőnek a domonkos szerzetbe való tartozása a szóban forgó összefüggést nemcsak erősíti, hanem arra is utalhat, hogy Polnarnak a kolozsvári domonkosok templomépítésében is lehetett szerepe. A múlt század elején lebontott és a század végén újonnan felépített, kolozsmonostori templomhajó (19–20. kép) Polnar által készített boltozása alighanem ugyancsak beugró pilléres lehetett. 1508-ban a hazai bencés kolostorok állapotának országos vizsgálatát végezte Turzó Gábor zalavári és Miklós bátai apát. Kolozsmonostorról részletesen tudósítanak. Új építkezést János apát eltávovása óta nem találtak. A fentiek értelmében Polnar János lehetett az általuk említett apát, aki a templomot befedte, és a kolostor celláinak és udvarának építési munkáit is megkezdte, és ezzel kapcsolatban szerződést kötött a mesterrel és munkásaival.

³ BALOGH: Kolozsvár 16–17; 23–25. kép. FEUERNÉ i. m. 369–378. Adattár. A kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeum kőtárában számos ablak- és kőrács-töredék, gyám, borda található részben égésnyomokkal, amelyeket a Lux Kálmán által vezetett 1902. évi helyreállítás után 1903-ban maga Lux ajándékként helyezett el az említett kőtárban.

A vizitátorok szerint a János által abbahagyott munka leállítása esetén jelentős károk keletkezhetnek az épületekben.

1516-ban a kolozsmonostori templom orgonistája Bálint pap. 1529-ben említik a kolostor ebédlőjét. 1545-ben László pécsváradi apát a Szabados Jánostól a Szent Katalin-oltárhoz tartozó, elhagyott szőlő vételárául kapott hat forintért két nagy ajtót készített a Szent Benedek- és a Szent Mihály-kápolnák számára. 1553-ban Medgyesi Ferencet, a protestánsok által elűzött muzsnai plébánost, akit Kolozsmonostoron megöltek, a templom főoltára előtt temették el.⁴

János testvér köréhez sorolható a ferencesek temploma Medgyesen. Az 1490-es években elkezdett városfal együttesébe belesimuló kolostorról 1523-ból maradt a legkorábbi adat, majd két évvel később Barlabási Lénárd alvajda végrendeletében a barátoknak 25 forintot hagyományoz. Ugyanakkor pénzt rendel a medgyesi ferences apácáknak. A templom alaprajzi arányai, hosszú szentélynek hálóboltozata, s főként a háromlépcsős bélletű, pálcaművekkel díszített sekrestyeajtó, a Farkas utcai templomot követi. Az említett ajtó a kolozsvári minorita templom nyugati kapujának (281. kép) leegyszerűsített változata. Az ott látható, angyalos tárcsapajzsok Medgyesen az ajtószemöldök közepén üresen ismétlődnek. A hajó belsejét 1742 körül barokk stílusban átalakították. Lehetséges, hogy a barokk falpillérek a gótikus beugró pilléreket éppúgy elrejtik, mint a domonkosok kolozsvári templomában. A medgyesi templom észak felé eső tornyának és a hozzá csatlakozó, hálóboltozattal fedett káptalanteremnek elhelyezkedése a szegedi ferencesek alsóvárosi templomának rendszerét mutatja. Ezek a jellemvonások a medgyesi ferences egyház 1500 utáni építési idejére vallanak.⁵

Ugyancsak a szóban forgó építési körhöz tartozik a dési, Szent István királyról elnevezett, ma református templom (189–190. kép; 15–16. ábra) második hajóboltozatának kialakítása. Az első boltozat középtájon gyűrűvel megosztott faloszlopokra támaszkodott, amelyek lépcsős gyámokkal végződtek. A feltehetően hálóboltozatot váltotta fel egy második, valamivel későbbi, beugró pillérek által tartott boltozat (291–293. kép). A korábbi megoldás a nyírbátori Szent György-egyházat, e 16. század elejéről való második pedig a Farkas utcai templom beugró pilléres rendszerét (280. kép) követi. A második, ugyancsak elpusztult boltozat szarvas bordáinak csonkjai közvetlenül a féloszloppal végződő pillérekre metsződnek és szinte minden részletében a Farkas utcai hajót idézik. Ennek alapján majdnem biztosnak tartható, hogy a kolozsvári minoriták hajóboltozatának bordái is a désiekkal azonos kialakításúak voltak. Désen a szentélyhez észak felé emeletes sekrestye épült. Földszintjét kettősen hornyolt bordájú kereszt-, emeletét azonos metszetű bordákból álló hálóboltozat fedi. Az

⁴ Adattár. JAKÓ 62–65.

⁵ Adattár. GRECIANU: Mediasch 31–34. kép. A templom részletes alaprajzát közli FABINI cikke is (Revista documentelor istorice 1991. 77).

emelet háromosztású, keleti ablakát két álló halhólyagból alakított körács díszíti, amelyhez teljesen hasonló körácsot készítettek a 16. század elején a magyarkeceli református templom számára (310–311. kép). 1508-ban Pál mester a dési plébániatemplom Mária fogantatásáról, 1534-ben Benedek pap a Szent Keresztről elnevezett oltárainak igazgatója. 1536-ban az egyház gondnokai György beszercei tetőfedő mesterrel kötnek szerződést. A templom cinterme oldalán 1478 előtt épült és 1887-ben lebontott Szentlélek-kápolna javára a dési polgárok 1513 és 1526 között különböző ingatlanokat adományoztak.

Külön kell megemlékezni a város 15–16. századi pecsétjeiről, amelyek a település jelképeként a plébániatemplomot ábrázolják (14. ábra). A legkorábbi az épületet szkematikusan ábrázolja toronnyal és szentély nélküli hajóval. 1458 és 1559 között a városi levéltár nyolc oklevelét e korai, zöld vagy fekete viaszból készült, rányomott pecséttel erősítették meg. Maga a pecsétnyomó a 15. század közepéről származhatik. Legépebb példánya egy 1487-ben kelt oklevelen látható. Majuszkulás körirata (*S DE DESWAR*) egy 1504-ből való adásvételi szerződésen jól olvasható. 1568-as évszám jelöli a következő pecsétnyomó korát. Ezen a hajón ablak és bejárat, a tornyon három sorban ablak jelenik meg. A toronysisak még egyszerű. A legnagyobb pecséten bukkan fel először a négyfiatornyos sisak és a torony földszintjének lábas megoldása. A pecsét évszáma 1575, akkor tehát a nyugati torony falazott, fiatornyos sisakja kétségtelenül megvolt. A pecsét a 15. század végétől a városi templomtornyokon megfigyelhető, négyfiatornyos sisakkialakítás egyik legkorábbi ábrázolása.⁶

A dési református templom közeli rokona a Torda piacutcájának északi felében emelt római katolikus egyház (194. kép). Szerkezetében (lebontott nyugati torony, emeletes sekrestye, homlokzati kiképzés, tömegmegoldás) és részleteiben (hálóboltozatos szentély) egyaránt párhuzamba állítható a dési épülettel. A sekrestye emeletét 19. században készített hálóboltozat fedi, amely valószínűleg az eredetit utánozza. A dési templomtól való egyetlen lényeges eltérés a hosszház háromhajós kiképzése. A hajó mostani, egyetlen terű kialakítása a barokk átalakításkor létesült. A hajó déli és északi, kétosztású bejáratai (294. kép) a Farkas utcai templom nyugati kapujának (281. kép) egyszerűsített változatai. Bár a bélletprofilok eltérőek, e tordai ajtók is közel állnak az 1480-as években a budai királyi palotában és a pesti Belvárosi templomban megvalósult, sziléziai jellegű megoldásokhoz. Az épületnek különleges jelentőséget ad a rajta – keletről nyugat felé – leolvasható építési időpontok sorozata. A hosszú támpilléres szentély két zárókövén 1465-ös és 1472-es évszám látható. Ez épületrész befejezését a délnyugati támpillér 1478-as évszáma jelzi. A hajót a hosszház déli támpilléreinek évszámai szerint 1496-tól 1504-ig építették (295. kép). A gótikus templom barokk kori átépítése előtti, eredeti alaprajzát és felépítését őrizte meg az a rajz, amely a székelyudvarhelyi plébánia irattárában maradt

⁶ Adattár. ENTZ: Dész. ENTZ: Dési ábrázolások 31–36.

meg – 1515 körül írt végrendeletében Szőcs András tordai polgár kilenc forintot hagyományozott a Szent Miklós-egyháznak. A templom cintermében említik 1523-ban a Szentháromság-kápolnát. 1495-ben a Keresztelő Szent János- és Szent Ilona-oltárról maradt adat. Alapítója és még 1507-ben is igazgatója Kercseti János. 1523-ban Millyei Fülöp fia, a borostyánkoszorús fokozatú Benedek a három Jánosnak (Evangélista, Keresztelő és Alamizsnás), Márkus pedig a Szűz Máriának szentelt oltár igazgatója.⁷

A 16. század elején a tordai nagytemplomnál kisebb méretekkel emelték a Szent Lászlónak szentelt, újtordai templomot, amely az előbbihez részleteiben is közel áll. A szentély déli támpillérén 1504-es évszám mutatkozik, s így nagyon valószínű, hogy az épület emelésére közvetlenül a plébániaegyház befejezése után, mintegy folytatólag került sor. Egyhajós hosszházát barokk stílusban átalakították, de megmaradt a szentély és a sekrestye hálóboltozata (296. kép). Bordáik szarvas kiképzésűek, akárcsak Désen. A nyugati torony első emeleti, csúcsíves ablakai kőkeretesek. A templom köré védőfal épült, déli kaputornya kerékvetős, széles körívű kapujának belső éle rézsús. 1507-ben említik a Mindszentek oltárát. 1523-ban Csányi Nagy Mihály és felesége, Lúcia tancsházi birtokát eladta István újtordai plébánosnak, aki templomában Szent Katalin-miséjét szokta tartani.⁸

A FŐURAK VILÁGI ÉPÍTKEZÉSEI

Báthori István erdélyi vajda 1492-ben értesíti a nagyszebeni tanácsot, hogy a székelyudvarhelyi (297. kép) várkastélyban szükséges munkát a szebeni ácsok elvégezték. Utasítja a tanácsot, fizesse ki őket. A következő évben a várépítés miatt a székelyek panaszt tesznek. A vár helye a város főtere mögött, észak felé, nem messze jól kivethető. Árokrendszere részben megmaradt, de az épület maradványaira épített új iskola az eredeti állapotot teljesen elpusztította. Orbán Balázs közölte az ő idejében még magas falakkal álló rom képét és alaprajzát (298. kép), s egyszersmind részletesen le is írta az általa látottakat. A négyszögű, négy sarokbástyás épület már a 16. századra vallott, de a falak által körülrzárt udvar déli felében egy egyhajós, egyenesen záródó, a koldulórendi építkezések arányait mutató, keletelt, támpilléres templom maradványai álltak. A templom északi oldalához kolostornak látszó keleti és északi szárny csatlakozott. Ez utóbbi a templommal U alakú, nyugat felé nyitott együttes képét nyújtotta. Az Orbán által ismertetett épületből ma már szinte semmi nem vehető ki. Úgy látszik tehát, hogy a szóban forgó helyen valaminő koldulórendi kolostor állt, amelyet Báthori vajdaként várrá kezdett fejleszteni. Bástyás falai a 16. szá-

⁷ ENTZ: Torda 153–158. Adattár.

⁸ Adattár.

zad közepén épülhettek. Ezért mondja János Zsigmond 1562-ben új várnak. Várnagya akkor Móré Gábor. Ez időben bukkan fel a várnak a székelyek lázadására utaló Székelytámad elnevezése. A vajda is a székelyek évszázados szabadságainak visszaszorítása céljából emelte.

A szóban forgó Báthori István készítette el 1492 körül a marosvásárhelyi ferences templom (104., 168. kép) köré az első várfalat, amelynek feltehető maradványai egy négyszögű toronnyal a ma is meglévő várfal déli oldalának közepe táján láthatók. E hagyomány szerinti építkezés igazolása csak régészeti kutatással történhetik.⁹

Ugyancsak a vajdai tisztséggel áll összefüggésben a Belső-Szolnok megyei Bálványos vár akkori története. Az eredetileg királyi várat Zsigmond uralkodása óta különböző főúri családok birtokolták. 1500-ban Bethlen Miklós tiltakozik a váradi püspöknél a vár elidegenítése ellen. 1536-ban Majlát István erdélyi vajda oklevelét Bálványos várban keltezi. A következő évben Szentiványi Nagy Barnabás és Debreki Dúl László a várba behatoló románoktól az épületet visszafoglalja és 6000 forintért átadja Majlátnak. 1538-ban Kosár Miklós vallja, hogy János király Bálványost a vajdának zálogba adja, Fráter György viszont mint a nagyváradi püspökség birtokát visszafoglalja. Ugyanakkor a Kosártól megvett borbereki kastélyt és az alvinci birtokot a vár fejében Majlátnak átengedi. György barát a lerombolt Bálványos vár köveinek felhasználásával építteti Szamosújváron Újbálványos várát, a jelenlegi börtön legkorábbi, már reneszánsz stílusú épületét. 1540. június 19-én kelt levelében arra kéri a besztercei tanácsot, hogy az építkezéshez minél több követ küldjenek, mert János király Sürgeti a már elkezdett munka befejezését.¹⁰

1482-ben Mátyás király a vajdahunyadi várat Corvin Jánosnak adja, akinek halála után (1504) özvegye, Frangepán Beatrix és annak második férje, Brandenburgi György lesznek a vár urai. 1507-ben Beatrix Koppani Mátyás puska-művesnek Hunyad mezővárosában házat adományoz. A mester ezért köteles ellátni a várhoz szükséges lőfegyverekkel, ablaküvegezéssel és a berendezés fa- és fémmunkáival kapcsolatos szolgálatokat. Az 1517 és 1532 közötti számadások részletes betekintést engednek egyrészt a várkastély helyiségállományába, másrészt a folyamatban lévő kőfaragó, ács-, kályhás-, tetőfedő és erődítési munkákba. 1517-ben a vár hídjának kijavítóját, Nagy Mihály ácsot név szerint is említik. 1530-ban hat ács és két kőfaragó, 1530 és 1532 között számos kályhás, fazekas, ács, kőfaragó, köztük egy Déváról, egy Lázár Imre nevű tetőfedő és egy Bálint nevű ács dolgozott a vár számára. Egy, a 16. század első negyedéből való német nyelvű leírás a várat az ország egyik legjobban épített kastélyá-

⁹ ORBÁNI. 55–60. A Székelytámad megfelelője Háromszéken a Székelybánja vár (ORBÁN I. 56). Marosvásárhely: ORBÁN IV.. 118–119.

¹⁰ Adattár. L. még BALOGH: Erdélyi renaissance 283–284. 1540. Fráter György levele Beszterce város levéltárában van. ENTZ: Szolnok-Doboka 220–222.

nak tartja, amely el van látva tűzérősséggel jói meg van erősítve és értékes arany- és ezüsbányák közötti gyors folyóvíz mellett fekszik. Az említett számadások a várkastély következő részeit, illetve helyiségeit említik: a vár hídját, a kapuk etőzetét és a pince fölötti helyiségeket, a pék és a gyalogos katonák szobáit (stuba). Végül 1531-ben szólnak a várkapolnáról. Ugyanez évben készült János király a vár bevételeire. 1540-ben János a várat Cibak Imrének, majd Török Bálintnak adja.¹¹

Teljesen új várkastélyt emelt a Hunyadi rokonsághoz tartozó, egyre nagyobb hatalomra szert tett Geréb család. Geréb János fiainak várépítési szándékáról Fogarasban már Mátyás király 1473. évi parancslevele szól. Ez ellen a századok tiltakozásukat jelentik be. 1486-ban viszont Geréb László erdélyi püspök levelét már a fogarasi várkastélyban keltezi. A kihalt Geréb család épületét 1527-ben Majlát István kapta meg. Az egykorú források szerint ő fejlesztette erős várrá Fogarast. A hatalmas épület mai állapotában – a 17. századi átalakítások és jelentős hozzáépítések után – nehezen ítéltető meg, mit építettek a Geréb testvérek és mit Majlát. A déli szárny udvari homlokzatának szerkezete (pillérkötegek közötti magassföldszinti és emeleti félköríves árkádok [299. kép]) határozottan emlékeztet a vajdahunyadi Mátyás-loggiára, s ezért e szárny kialakítása valószínűleg a Geréb családhoz köthető. 1511 és 1519 között Tomori Pál, 1526-ban Tomori Miklós és Lőrinc a kastély várnagya. – Ugyancsak Geréb János fiai építették 1470 után a vingárdi várat. Várnagyát 1487-ben említik legkorábban. 1498-ban Geréb Péter levelét Vingárd várában íratja. A király 1510-ben a várat Brandenburgi Györgynek adta, majd 1532-ben Szerecsen János és Keserű Mihály Dévánt kapta meg. Az épületet I. Ferdinánd parancsára Apafi Gergely 1554-ben lerombolta. Maradványai a most evangélikus templomtól nyugat felé álló és állami gazdaság célját szolgáló ház pincéjében rejtőznek.¹²

A Gerébekkel együtt szintén a Kacsics nemzetségből származó Harinai Farkas család Belső-Szolnok megyében, Szészármán épített várat. A település 1456-ban és 1465-ben már szerepel, de ezek az oklevelek várat még nem említenek. 1485-ben Farkas Miklós és Tamás kijelentik, hogy magtalan haláluk esetére a szészármái várkastélyt összes birtokukkal együtt Héderfáji Mihálynak adják. A vár építése tehát 1465 és 1485 között történt. 1485-ben Farkas Tamás – Margit nevű felesége kívánságára – négy birtokot adományoz a Szűz Máriának szentelt várkapolnának és számára két káplánt rendel. 1502-ben a Farkas János és Bikli János közötti birtokcserében szerepel a vár is. 1505-ben e csereegyezményt megújítják. Ekkor Bikli az általa elkészített ablakvasalások fejében Farkas János idei búzatermésének tizedét kapja, a várat azonban Farkasnak

¹¹ Adattár.

¹² Adattár. Sludien, Weingartskirchen 169–192. – Várépítési engedély tipikus formulájára példa 1479-ből: Mátyás király Szobi Péter udvari familiárisának megengedi, hogy erdélyi birtokai valamelyikén „vnum castellum siue fortalicium ligneum aut lapideum cum propugnaculis meniis fossatis et aliis necessariis edificiiis erigere valeat” (DI. 18209).

vissza kell adnia. Ha Bikli és Margit nevű felesége (Farkas Tamás leánya) házat építene, számukra a szükséges fát biztosítani kell. 1534-ben a szészármái várat és tartozékait Bethlen Farkas 4000 forintért megveszi. – 1501-ben Farkas Tamás vétel címén akarja bevezettetni magát Dextrád és a régeni vár tartozékainak birtokába. Mivel Régen már a 13. századtól kezdve a Bánffy családé volt, az egyetlen egyszer említett régeni várat is a szóban forgó család építtette. Valószínű, hogy a vár kifejezés csak a templom erősítésére vonatkozik.

A marosvécsi vár jelenleg meglévő épületének eredete valószínűleg a 15. század második felére nyúlik vissza. Főhomlokzatán két, téglány alakú ablaka a dongaboltozatú pincét világítja meg. A helybéli református templom mellé került, egymást átható pácákból álló kőfaragvány-töredék a vár valamelyik nyílásának bal felső sarka lehetett. Az 1533-tól zálogbirtokossá lett Kendi Ferencet a vár birtokába 1537-ben vezették be. A vár félköríves nyílású, élszedéssel él annak megállításában gúlával tagolt főkapuján, a felvonóhid felfekvési helyeként kialakított, tükröt magában foglaló kökeret szemöldökén látható, gótbetűs felirat szintén az 1537-es évszámot mutatja.¹³

A tehetős Bethlen család két udvarházát kastéllá fejlesztette. Bethlen Márk fiai, Miklós és Eustachius, 1482-ben egy-egy fél udvarházat cseréltek egymással Keresden és Bethlenben. 1492-ben Miklós a Nagy-Szamos Bethlen melletti szigetén építkezett, s oda 1516-ban jobbágyokat telepített. Ugyanez évben Miklós már várnak nevezi a szigeti udvarházat. Fia, Farkas 1540-ben levelet „Bethlen várunkból” keltezi. 1552-ben esik szó a Farkas püspöknek (Szent Wolfgang) szentelt bethleni várkápolnáról.

Bethlen Miklósnak az először 1482-ben említett keresdi udvarházáról 1509-ből maradt egy nagyon részletes tanúvallatás. Ebből kiderül, hogy a 15. század végén a plébániatemplommal szemben két udvarház állott. Az egyik Bethlen Gergelyé, a másik Márké, Miklós apjái volt. Utóbbi apja udvarházát Bernát nevű fivérének adta, maga pedig újat építtetett. A munkával Szabó György medgyesi mestert bízta meg, aki az épülethez 18 szekér fát használt fel, és feladatát „ácsművészetével” oldotta meg. E fából emelet kastély lehetett a 16. századi, kőből épült kastély elődje.

1511 előtt Bethlen Miklós Bolyán is új kőépületet emeltetett, s ezt 151-ben Lulai János nagyszabeni patrícusnak adta el. 1495-ben anyja leánynegyede fejében a Bánffytól visszaigényelte a bonyhai kastélyt. Miklós, Mátyás király retzi (Alsó-Ausztria) kapitánya tehát egyike volt a korabeli Erdély legjelentősebb udvarház-, illetve kastélyépíttetőinek.¹⁴

A már említett Kolcvár (33. ábra) sziklája alatt Malomvíz falu szélén épült a 15. század második felében az a szabadon fekvő, egyhajós kápolna, amelynek négyzet alakú, keresztboltozatos szentélye fölött háromszintes, falazott sisakú

¹³ Adattár. Marosvécs: BALOGH: Erdélyi renaissance 268; 162. kép

¹⁴ ENTZ: Edelhöfe 246. Adattár

torony emelkedik (173. kép). Albert király 1439-ben Malomvíz, Malomvíztorok és más falvak birtokában megerősíti Kende Jánost, valamint fiait, Lászlót és Kendét. A birtokmegerősítésre azért volt szükség, mivel a török betörés következtében birtokleveleik elvesztek. 1501-ben Kenderes Péter panaszolja, hogy Kendefi Mihály a Kolcnak nevezett torony alatti patakon halastó építésével elrontotta az ő halászati berendezését. 1511-ben az említett Kendefi Mihály fiai tiltakoznak, hogy mintegy 18 éve Váncsoki Kende a Malomvíz birtok fölötti toronyban lévő 3000 forintot és más, gyöngyös és ezüsből készült holmikat elvitt. Az említett torony a Kolcváré is lehetett, de a leírás a szóban forgó kápolna tornyára is vonatkoztatható, annál inkább, mert 1519-ben Kendefi László, Miklós és Mihály udvarházáról esik szó Malomvízben és azon a Kolcon, amely a Kolcvár alatt található. E legutóbbi adat kétségtelenül az említett Malomvíz-patak melletti „kápolna”-toronyra illik. A kápolna alaprajza megfelel egy 13–14. századi megoldásnak, a torony azonban biztosan a 15. század második felére vagy végére datálható. Mivel a torony falazása az alatta lévő szentélytől nem válik el, azzal szerves egységet alkot, az eddigi vélemény, amely szerint a tornyot a kápolnára később ültették rá, nem fogadható el. Valószínűbb, hogy a boltozott földszint eredetileg is a toronyhoz tartozott, amelyhez később a „hajót” hozzáépítették. A torony gótikus bejárata a déli oldalon emelet magasságban nyílik, tehát csak elmozdítható létrával lehetett megközelíteni. Az építmény lakhatóságát a benne lévő kandalló bizonyítja, amelynek kéménye a falazott sisak oldalán ma is látható.

A Váralja, azaz a hátszegi vár hatszögű tornyát a Kendefiek 1462-ben kapták meg. 1496-ban egy tanúvallomásban olvasható, hogy a balaméri erdő kalyibákban lakó pásztorai a váraljai toronyhoz már régtől fogva adózni kötelesek. A torony birtokosa tehát a hozzá tartozó adót is élvezte.¹⁵

Még egy toronyról maradt egykorú híradás, de azt már Perényi Péter építtette 1528 nyarán Valkányban, pontosabban „in via Valkan”, vagyis a Vulkán felé vezető úton. A torony a hátszegi kerületben a Perényi által odatelepítetteknek a török támadások elleni védelmére szolgált. Ezzel kapcsolatban tiltja meg 1529-ben I. Ferdinánd a szóban forgó telepések hatalmaskodását.¹⁶

A 15–16. század fordulóján Torockai Katalin, Torockai Péter és Apafi Ilona leánya a Váradján emelt kőtornyos kastélyt előbb 200 aranyforintért eladja az erdélyi káptalannak, amely azonban 1499-ben az ingatlant Katalinnak visszaadja. Katalin 1509-ben előbb fiainak, Szengyeli Sebestyénnek és Máténak, majd ezek hálátlan viselkedése miatt Dorottya nevű leánya férjének, Szulóczi György szentmihálykövi várnagynak juttatja. Az oklevélből kiderül, hogy a váradjai birtok Katalin tulajdonába anyja, Apafi Ilona révén került.¹⁷

¹⁵ Adattár.

¹⁶ Adattár.

¹⁷ Adattár.

A Bánffyok sárpataki kastélya 1468-ban, a búzai 1501-ben, a kozárvári pedig 1540-ben bukkan fel. Helyi nemesek emelheték az 1493-ban említett szancsali kastélyt.

Temesseli Dési János 1519-ben feleségének, Klárának adja iklódi kastélyát, amelyről a Mikola László és János, valamint Dési Farkas közt 1535-ben létrejött egyezség azt mondja, hogy néhai Kémeri Péter emelte Békefi György udvarháza helyén. – Udvarházból lett kastély Radnóton (1494–1553), Branyicskán (1482–1596) és Marosillyén (1477–1596). Ezek a Bogáti, Branyicskai és Dienesi családok tulajdonában voltak. A marosillyei udvarház 1477-ben már kastélyként szerepel. 1493-ban a kastély a településen kívül, Dienesi András udvarháza mellett állt. 1596-ban várként említik. A mikeszászi kastélyt 1485-ben Horváth Pál birtokolta.¹⁸

A szóban forgó korszak egyetlen székelyföldi nemesi vára a Perkőn épült, Kézdiszentléleken. Róla legkorábban 1513-ban ismeretes a Baládfi, a Sükösd és a Gerendi családok osztálylevele. Ez úgy rendelkezik, hogy Sükösd Gáspár nagykorúságáig a vár Baládfi János kezében marad. 1517-ben II. Lajos a várat Zápolya Jánosnak adományozza, de a birtokbevezetést Baládfi 1518-ban negyven lovassal megakadályozza. 1540-ben János király Székely Zsigmondnak, Tarnóci Sebestyénnek, Rohman Zsigmondnak és Herencsényi Istvánnak adja, s egyszersmind Baládfi Farkas ellentmondását érvényteleníti. A vár elpusztult.¹⁹

Pontosan ismert az elpusztult szilágycsehi kastély építési ideje. Drágfi János tárnokmester 1526-ban kelt végrendeletében írja, hogy a csehi kastélyt „most” építtette és Ferenc fiának hagyja. Ugyanakkor a Közép-Szolnok megyei Kővár András fiának jut.²⁰

A FŐURAK EGYHÁZI ÉPÍTKEZÉSEI

A főrendűek az általuk korábban alapított és épített kolostorokat a századforduló idején általában adományokkal gazdagították. A marosvásárhelyi ferenceket az Apafi család támogatta. Apafi Mihály (†1470 körül) oda temetkezett (185. kép). Fiai közül Lénárdra utalhat a déli kapu orommezéjének védőszentjét ábrázoló festménye. Másik fia Ferenc, akinek Miklós nevű fia készítette Nagyszébenben azt a Veit Stoss művészi köréhez tartozó, életnagyságú feszületet, amely jelenleg a nyáradremetei katolikus templom főoltárán van elhelyezve. 1495-ben egy közjegyzői oklevelet írtak a vásárhelyi Szűz Mária-templom előtt. 1503-ban marosillyei Dienesi János özvegye, Dorottya, beginaként ugyancsak a kolostor temploma előtt tett vallomást leánynegyed ügyben. Barla-

¹⁸ Adattár.

¹⁹ Adattár. ORBÁN III. 111–113.

²⁰ Adattár.

bási Lénárd erdélyi alvajda végrendeletében (1525) a vásárhelyi barátoknak 50, a begináknak 25, s a fehéregyházi ferenceseknek szintén 25 forintot juttatott. A beginák a városban a 16. század végéig éltek. Utolsó rendtagokként 1576-ban Nyújtódi Borbála és Járai Margit 75 forintért adták el Göci Máté református lelkésznek kőből emelt és cellákra osztott szerzetesi házukat.²¹

Kusalyban a ferences beginák 1507–1508-ban két jobbágytelket kaptak Drágfi Bertalan özvegyétől, Dorottyától. Az adománylevél megemlíti, hogy a beginák háza a kusalyi ferencesek Szentháromság-kolostora mellett áll.²²

A vajdahunyadi ferencesek 1517-ben gabonát, tíz évvel később Folti László végrendeletében egy hordó bort, misemondásért pedig három forintot kapnak. 1530-ban számukra egy mázsa vasat utalnak ki. 1533-ban a hunyadi várnagyok kérik a kolostor újrakepítését, mert szükségük van temetkezési helyre és istentisztelet céljára szolgáló épületre. Ha a kolostort eredeti helyén nem tűrhetik meg, más alkalmas területen építsék újra fel. Ez a kívánság már aligha teljesedett.

1523-ban Imecs Antalné végrendeletéből ismerjük az első adatot a kézdiszéki Haralyon a Szűz Máriának szentelt kolostorról. Valószínűleg a ferenceseké volt. A késő gótikus teremtemplom sokszögű szentéllyel és támpillérekkel ma is áll (300. kép). Délnyugati bejárata, valamint a szentély északkeleti részéhez illeszkedő sekrestye ajtaja szemöldökgyámos. Ablakai csúcsívesek. Nyugati toldaléka új.²³

A reformáció elterjedésekor, a század második negyedében szinte valamennyi erdélyi szerzetesi kolostort felszámoltak. Egyedül a csíksomlyói ferencesek maradtak meg. Gyulai János gvárdián 1519-ben kéri Zápolya János vajdát, erősítse meg a Hunyadi Jánostól és Mátyás királytól kapott kiváltságait. 1522-ben mint a rend jótevőit felveszik Béli Pál családját testvéri közösségükbe.²⁴

Pókafalván már 1496-ban jelenti Kereki Boldizsár, a kolostor kegyura, hogy a pálosok kiürítették a kolostort és elmentek. Kereki Péter hiába járt közben Budaszentlőrincen, a barátok nem akartak visszatérni. Ezért a patrónusok az elhagyott kolostort a ferenceseknek adták. Úgy látszik, azok sem vették birtokba, mert 1516-ban a pókafalvi Szűz Mária-kolostor még mindig elhagyott volt. 1515-ben Pókafalva határjárásában szerepel a Jakab apostolnak szentelt, dombon álló plébániatemplom és szentélye.²⁵

A szilágynagyfalusi pálos kolostorba kíván temetkezni tépai Vajda Miklós 1521-ben. 1530-ban János király jóváhagyja Báthori Istvánnak és Bánffy Lászlónak a barátok részére tett birtokadományát Mártonban. 1563-ban Mátyás testvér, a kápolnai Szűz Mária-kolostor vikáriusa elmondja, hogy a nagyfalusi ko-

²¹ ENTZ: Marosvásárhely 36,44–45. Adattár.

²² Adattár.

²³ Adattár.

²⁴ Adattár.

²⁵ Adattár.

lostort lerombolták. A romot és még meglévő javait Mátyás testvér Báthori Istvánnak és Kristófnak 200 forintért elzálogosította.²⁶

A főrendűek egyházi építkezései közül kiemelkedik Bánffyhunyard mezőváros mai református templomának új szentélye (301. kép). Déli falának legnyugatibb támpillérén 1483-as évszám határozza meg a két-, illetve háromszású, kőrácsos, csúcsíves ablakokkal áttört, a hajónál lényegesen magasabb, karcsú szentély építési idejét. A magas, csúcsos diadalív az alacsony hajó kazettás mennyezete fölé emelkedik. A hajó kora bizonytalan. Lehet még 13. századi, de 16. századi is, amikor a vaskos, hasáb alakú, résablakos tornyot építették. Ez utóbbi négy fiatornyos sisakja a 17. századra tehető. A hajó hosszúsága inkább a késői időmeghatározás mellett szól. Végső döntést e kérdésben a régészeti kutatás hozhat. Az Árpád-házi Erzsébetnek szentelt hunyadi templom illetékessége alól Tamásfalvi Illés fia, Gergely kérésére a pápa 1400-ban a magyarbikali lakosok újonnan alapított plébániatemplomát mentesíti. 1473-ban András hunyadi plébános egyben Kalotaszeg alesperese. 1487-ben Mihály plébános az általa alapított Krisztus teste-oltár igazgatóságát János valkói plébánosnak adta. 1488-ban Prónai Miklós közjegyző Zsombori Péternek Illés és Miklós hunyadi káplánok előtt készült ügyvédvalló levelét a hunyadi egyházban adja ki. A kétségtelenül a Bánffy család által épített gótikus szentély 1765-ben földrengés következtében megsérült, boltzata leomlott. Bánffy Farkas Teleki Lászlóhoz 1766-ban írt levelében jelzi, hogy a templom falait az alapoktól eredeti helyén újra fel kell építeni. Ez a teljes újjáépítés látszólag nem történt meg.²⁷

Drágfi János építtette a szilágycsehi egyházat 1519 körül (302–303. kép). Szentélyének csillagboltozatán a bordametsződések címerpajzsok hangsúlyozzák. A keleti zárókő a Drágfi-címet ábrázolja.²⁸

Ifj. Báthori István erdélyi vajda emelte Erdély legkésőbbi gótikus templomát Szilágysomlyón (304. kép). Az egyhajós épület diadalívén 1532-es évszám és az pítettő nevének *S B* kezdőbetűi (Stephanus Báthori) láthatók. Báthorit a torony alatti gótikus bejárat felirata is megemlíti. A szentély hálóboltozatának vaskos, kétszer hornyolt bordái nehézkesen tagolt gyámokon nyugszanak. Az egyház eredete a 13–14. századra nyúlik vissza. 1450 körül Pál, 1520-ban Tamás a plébános. 1579-ben Sunieri Ferenc jezsuita atya a templom szépségéről ír a lengyelországi nunciusnak, Caligari püspöknek és megemlíti a kegyúri család ott eltemetett tagjait.²⁹

A 16. század elejére tehető a révkolostori ortodox kolostor templomának emelése (66. ábra). Első említése 1523-ból ismeretes. A sokszögű szentélyhez

²⁶ Adattár.

²⁷ KELEMEN: Kalotaszeg 9–11. ENTZ: Baukunst 35 és 130. ENTZ: Erdély 54,76. Adattár.

²⁸ KOROMPAY 32.

²⁹ ENTZ: Gótikus építészet 215; 172. és 173. kép. Adattár.

északi és déli karéjokkal kiképzett naosz, majd négyszögű pronaosz csatlakozik. Az alaprajzában moldvai jellegű épület szentélyboltozata, a naosz és pronaosz késő gótikus, pálcátagos ajtóí, valamint kőrácsos ablakai erdélyi tanultságú mesterre vallanak. A templom egész belseje a közvetlenül a falra metsződő boltindításai szerint két, illetve a pronaosz egy keresztboltozattal volt fedve. A kolostor a hagyomány szerint Nagy István moldvai vajda alapítása.³⁰

A vajdahunyadi plébániatemplom plébánosa 1480-ban Gergely. A Farkadini családnak a török rablás miatti panasza ügyében ő tanúskodik arról, hogy a családnak Albert király által adományozott, Felső- és Pusztafarkadról szóló, de elveszett birtoklevelét többször is látta és olvasta. A késő gótikus, ma református templom ablakainak kőrácsai az 1500 körüli időre tehetők (305. kép). Szentélyének keleti, hosszú, csúcsíves ablakát kettős pálcátagos keret hangsúlyozza. Csúcsmérműve szkeumatikus halhólyagpárral díszes.³¹

A magyargyerőmonostori Szent László-kápolnát 1433 körül a Kemény család alapította. 1491-ben Kemény Pétert Dobszai Antal familiárisai megtámadták, amikor a mezőn álló kápolnához zárandokolt. A hatalmaskodásról akkor a deritei lakosok tanúskodtak, akik a zárandoklatban plébánosuk vezetésével részt vettek. Az eseményről 1496-ig több oklevél is megemlékezett.

A bonyhai Szent Mihály-egyház 1490-ben Báthori István vajda csávási és damjáni birtokába kér bevezetést. 1524-ben Barlabási Lénárd alvajda egy malom ügyében Bethlen Miklósné Csire Margit és fia, Farkas részére esküt ítélt, amelyet Margit asszonynak a bonyhai templomban kell letenni. Ugyanő a következő évi végrendeletében a bonyhai templom részére 5 forintot hagyományoz.

A tasnádszántói plébániatemplom plébánosát, Mártont 1468-ban említik. Egy 1472-ben kelt közjegyzői oklevél szerint az egyház az apostolfejedelmeknek van szentelve. Becsky Péter 1517-ben Ferenc szentegyházi plébános előtt írt végrendeletében e templomban kíván temetkezni.³²

FŐPAPI ÉPÍTKEZÉSEK

A gyulafehérvári székesegyház északi előcsarnokának átalakítását Lászlai János erdélyi kanonok és telegdi főesperes 1512-ben fejezte be. Noha az ajtók és a külső plasztikai díszítése már reneszánsz stílusban készült (306. kép), jellemző, hogy az így létesített kápolnát hálóboltozat borítja. A bordák ki-matagja azonban ott is helyt ad az új formai megoldásnak. Perényi Imre nádor 1512-ben kelt adománylevele kiemeli Lászlainak az építkezésben tanúsított

³⁰ KÁDÁR: Szolnok-Doboka V. 550–553. VĂTĂȘIANU 567–569; 524–525. kép.

³¹ Adattár.

³² Adattár.

buzgóságát, „hogy a művésziesen elkészített előcsarnokot késedelem nélkül befejezte és benne a hívő lelkekről elnevezett oltárt örök misemondásra megépítette”.

A dóm további fejlesztéséről Várdai Ferenc püspök is gondoskodott. A főpap 1520. évi számadásai és 1524-ben íródott végrendelete részben folyamatban lévő, részben tervezett építkezésekről értesít. A számadásokban egy Mária-kápolna cserepezéséről és ácsmunkájáról esik szó. Egy 1521-ből származó adat a kápolnát a székesegyházban alapítottnak nevezi, helye azonban ismeretlen. Az 1520. évi számadás szerint a szentély „Allas”-ához szükséges „istrangh”-ért 60 dénárt fizettek, Gergely ácsmesternek pedig 32 dénárt a kápolna szentélyhez vivő „hayazas folyosso”-jáért. A székesegyház órájának helyreállítására az azt Nagyszebenbe szállító szekeresnek 50, kísérőjének 25 dénárt adtak. A számadásban szó esik a szentmihálykői püspöki vár ciszternájának, valamint a vár úgynevezett „chathornakwth”-jának építéséről. Az előbbi munkára az igeni Erős Máténak 3, az utóbbira a szászsebesi János és Bernát kőfaragóknak 4 forintot juttatnak.

A püspök végrendelete a székesegyház további, szükségesnek ítélt karbantartásával is foglalkozik. Várdai 1400 forintot hagyományoz a nyugati kapu melletti, délnyugati torony megújítására, 100 forintot a tető és a padlóburkolat javítására, 500-500 forintot pedig a Szent Anna-kápolna befejezésére és a vár védelmi berendezéseinek céljára. A káptalan 1524-ben igazolja, hogy a püspök hagyatékából a neki szánt ötvösműveket, textíliákat és liturgikus tárgyakat Várdai Mihálytól átvette. 1525-ben II. Lajos 2000 forintot érő söt adományoz a fehérvári vár megerősítésére.

A századforduló idején említették először a dóm következő oltárait: Urunk színeváltozása (1487), Négy egyházatya (1490), Háromkirályok (1492), Szent Jakab (1503), Szent Anna (1505), Szent Márton (1507), Hívő lelkek (1512), Péter és Pál (1520). Dési Lőrinc feljegyzése szerint az oltárképeket 1564-ben, a Lőrinc-nap utáni második szombaton távolították el a templomból.

1545-ben a káptalan szerződést köt Mihály nagyszebeni ácsmesterrel a székesegyház tornyának építésére. Az oklevélből kitűnik, hogy Mihály mesternek a torony belső faszerkezete négy emeletének és a besztercei, valamint a szebeni plébániatemplomhoz hasonló, négyfiatornyos sisakkiképzésnek az ácsmunkáját kell elvégeznie. A káptalan által adott feladatot Mihály mester valóban elvégezte. Bizonyítja e körülményt az északi mellékszentély északról számított harmadik fülkéjében lévő és a 16. század második feléből, valószínűleg 1576-ból való bekarcolás, amely világosan mutatja a lépcsőkkel vagy inkább létrákkal összekötött négy toronyemeletet és a délnyugati torony négyfiatornyos sisakját (307. kép). Ugyanaz a megoldása a négyezeti torony sisakjának is. A városi plébániatemplomokkal (Szeben, Beszterce, Kolozsvár, Dés, Marosvásárhely) ellentétben a fehérvári fiatornyok valószínűleg fából és nem falazott mó-

don készültek. Ez esetben a fehérvári dóm toronysisakjai a teljesen fából készült falusi toronysisakok legrégebb közvetlen mintaképeinek tekinthetők.³³

Az Upori István püspök által 1418-ban alapított, Szent Miklós tiszteletére épített kápolnát az egykorú források 1437-ben és 1467-ben a várban állónak, 1503-ban a várfalon belül lévőknek, 1505-ben a püspöki palota előttinek, 1506-ban a püspökvár előttinek, 1514-ben és 1520-ban a székesegyház homlokzata előtt állónak mondják. 1519-től körmeneti kápolnaként említik. Úgy látszik, hogy a dómtól nyugat felé épült. 1503 és 1506 között a székesegyház és a kápolna közé újabb falat építhettek, s ezért határozták meg helyét 1506-tól következetesen extra” vagy „ante murum”. A 18. századot a kápolna már nem érte meg.³⁴

A Goblinus püspök által 1376-ban alapított és a várostól a Maros felé eső Szent Erzsébet pálos kolostor 1486-ban már teljesen elhagyott állapotba került Ugyanez évben a vár Maros felé vezető Szent György-kapuját szintén említik.

A gyalui püspöki várban keltezi levelét Geréb László 1498-ban, Statileo János 1531-ben. Az 1605-ben felvett leltár Gyalun négy bástyát említ és kápolnájában három alabástromból faragott oltárt.³⁵

Az erdélyi püspök már a 13. században birtokosa a Közép-Szolnok megyei Tasnádnak. A mezőváros Mihály nevű plébánosa 1402-ben egyúttal az erdélyi püspök vikáriusa is. 1417-ben három oltárigazgatójáról történik említés. 1468-ban Rápolti László fia László, a Becsky család és Mihály plébános egyezséglevelével szól arról, hogy Dombai Mihályné Margit asszony jegyajándékként kapott Dombó faluját a tasnádi Szent Mihály-plébániatemplomnak és az említett Lászlónak hagyományozza.

A felsorolt adatokból kitűnik, hogy a tasnádi templom már a 15. század első felében is jelentős épület lehetett (308–309. kép; 92. ábra). A dombtető szélén emelkedő, messzire látszó, jelenleg is álló református templom egyhajós, nagy méretű épületéhez magas, csúcsos diadalívvel kapcsolódik a támpilléres, keresztboltozatos szentély. Karcsú, csúcsíves ablakai a déli és keleti oldalon a támpillérek közeit töltik ki. Elmértaniasodott kőrácsai az egykorú formáknak felelnek meg. A hajót eredetileg valószínűleg hálóboltozat fedte. A szentély északi fala gyámjának 1476-os évszáma az építés vagy átépítés idejét jelzi, és azonos Geréb László püspök hivatalba lépésének évével. 1494-ben a plébános mellett István segédplébános, László és István papok, Ferenc káplán, Márton iskolamester, Mihály és Imre scholasticusok működtek. 1507/1508-ban a Mindszentek-oltárnak és az elhunyt hívek tasnádi templomban lévő oltárának, valamint a Szentháromság-, Krisztus teste-, Szentlélek-, Szent Mihály megjelenése-, Szent Katalin- és a két Szent Miklós-oltárnak az igazgatói panaszt tesznek Vin-

³³ ENTZ: Gyulafehérvár 116–118, 120–121, 185–187; 30. kép. Oltárok: ENTZ: Gyulafehérvár 204–205. A „hézajás folyosó” az „állás” szentély fölötti tetőfedéséhez lehetett szükséges. Adattár.

³⁴ ENTZ: Gyulafehérvár 200–201.

³⁵ Adattár.

ce mester, tasnádi plébános ellen. Az említett, 1494. évi oklevél a templom sekrestyéjében készült, csakúgy mint az az 1517-ből származó irat, amely az eddig felsorolt oltárok mellett még a Keresztelő Szent János- és a Péter-Pál-oltárok igazgatóit is felsorolja. – 1507–1508-ban esik szó a Szent János evangélista-kápolnáról. Ezt Vajda János, az ortodoxiából katolikus hitre tért, bizonyára tehetős román ember kezdte kőből építeni Tasnád Szarvadi utcájában. Az erdélyi káptalan megengedi, hogy fia, Péter befejezze az építkezést. – Tasnádon kastély emelésére kap engedélyt Veronai Gábor erdélyi püspök Mátyás királytól 1474-ben. Ő lehetett a szentély építője is. II. Ulászló a királyi hozzájárulást 1498-ban újra megerősíti. Valószínű, hogy addig vagy nem épült meg, vagy csak elkezdődött az építkezés. De lehet, hogy a század végén sem került reá sor.³⁶

Geréb Lászlónak tulajdonítható minden valószínűség szerint az ékszerdoboz finomságú, magyarkeceli, ma református templom (310–312. kép). Síkmeny-nyezetű hajójához széles ívű, csúcsos diadalív kapcsolja a csillag alakú hálóboltozattal fedett, nyolcszög záródású, támpilléres szentélyt. A szentélyboltozat keleti zárókövén kardot tartó emberalak vehető ki. Északi falába sérült, de gondosan faragott szentségfülke mélyed (45. ábra). A gazdag, pálcatagos, szemöldökgyámos déli ajtón megjelenik a fecskefarktagozat, János testvér kolozsvári körének budai eredetű jellegzetessége. A hajót délről két háromosztású, a szentélyt egy kétosztású, halhólyagos kőrácsú ablak világítja meg. A templomot a keceliek 1388-ban kelt osztálylevele szerint Simon és Júda apostolokról nevezték el. Magyarkecel birtokába a humanista Geréb László püspököt az erdélyi káptalan 1498-ban vezeti be. A templom tehát ekkortájt vagy közvetlenül 1498 után épülhetett.

A Kolozsvár melletti Vista a 13. századtól ugyancsak az erdélyi püspök birtoka. 1333-ban papja, János, 14 garas pápai adót fizet. 1395-ben a vistai templomot Péter apostol tiszteletére szentelt egyházként említik. A Monoszló nem-beli Péter erdélyi püspök védőszentjéről elnevezett egyház 13. századi, négy-szögű szentélyét a zárókövön lévő évszám szerint 1498-ban boltozták (313. kép). Harangja egy évvel korábbi. Faragott, festett papi széke is ez időben készült. Szentségtartó fülkéje közeli formai rokonságot árul el a magyarkeceli példánnyal, s ez erősíti a közös építető személyét. 1525-ben Csomai Miklós közjegyzői oklevelet állít ki a vistai plébániatemplomban. – A közeli Szászfe-nes 14. századi templomához a 15. század végén ma már eltűnt északi kápolnát emeltek. Boltozati szarvasbordái töredékeire a legutóbbi helyreállításkor buk-kantak. Megállapítható, hogy Geréb püspöksége idején a főpap erdélyi falvainak szóban forgó templomai olyan késő gótikus részleteket őriztek meg, amelyek János testvér kolozsvári műhelyének jellegzetességeit (fecskefarktagozat,

³⁶ Adattár. Képe KOROMPAY 37.

szarvasborda) mutatják. Az építető személye e művészi kapcsolatot egyértelműen alátámasztja.³⁷

Csak egykorú forrás beszél a kolozsi Szent Katalin-kápolnáról. 1508-ban a helybeli Balázs plébános végrendeletében liturgikus ruháit és kelyhét a megnevezett kápolnának hagyta. Balázs a kápolnát és felszerelését a szentmihálykői pálosoknak adja. 1511-ben a kápolnát dombon állónak mondják.³⁸

KOLOZSVÁR ÉS A MAGYAR VÁROSOK ÉPÍTKEZÉSEI

Bár a nagy városi építkezések többnyire a 15. század korábbi időszakában folytak, a századforduló környékén szinte mindenütt még számos munka volt folyamatban, illetőleg ekkor fejeződött be. Kolozsvárt a Szent Mihály-plébániatemplom plébánosa Schleynig Gergely 1481-ben mondott le tisztéről. Geréb László püspök az említett évben erősíti meg az új kolozsvári plébánost, Péter városi jegyző Jakab nevű fiát, a szabad művészetek és a jogok doktorát. 1489-ben Mátyás király oklevele megemlékezik a nagy tűzvészről, amely a városnak és plébániatemplomának súlyos károkat okozott. Az uralkodó gyűjtogatás vádjával eljárást indít Mikola Ferenc ellen, s bűnössége igazolódása esetén megengedi Kolozsvárnak, hogy a vádlott szamosfalvi birtokát saját részére foglalja el. A tűzvész nemcsak a templom tetőzetét pusztította el, hanem a főszentély boltozatát is súlyosan megrongálta. Erről tanúskodik az a két zárókő, amelyet a kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeum kőtára őriz. A szürke homokkőből faragott, vörös és kék festés nyomait mutató zárókövek egyike az Isten Bárányát ábrázolja, a másik tárcsáján minuszkulás tükörírással 1498-as évszám látható. Ez utóbbi évben fejeződhetett be az újraboltozás. 1492-ben Jakab ötvösmester Anna nevű özvegye piactéri házáat, egy nyomtatott és veretekkel ékes misekönyvet és 50 aranyforintot hagyott az egyház Katalinnak szentelt oltárára és a róla elnevezett testvéri testület részére. 1510-ben Pék Lőrinc és Veronika nevű felesége a Mindszentek oltára konfraternitásának mézárszéket adományozott. A piactér felé eső oltárhoz a szabók testvéri testülete tartozott.

Nagyon fontos Régeni Mihály kolozsvári bíró 1511-ben kiadott és tíz év múlva a király által megerősített oklevele. Ez a plébániatemplom északnyugati tornya kiépítésének befejezéséről szól. Mivel az „elkezdett, de még be nem fejezett” építkezést a harang öntésével együtt minél hamarabb meg akarták valósítani, valószínű, hogy már nem sok munka volt hátra. A cél elérése érdekében előbb a polgárok között indítottak sikertelen gyűjtést, majd a Híd utcai lakoso-

³⁷ ENTZ GÉZA: A magyarkeceli református templom. Technika XXV. 1944. 177–179. Vista és Szászfenes: KELEMEN LAJOS: Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei. Kolozsvári Szemle Könyvtára 6. Kolozsvár 1944. Adattár.

³⁸ Adattár.

kat próbálták rábeszélni arra, hogy vegyék meg az Óvár keleti árkában általuk beépített telkeket. A polgárok vonakodása miatt a telkeket végül is a domonkosok vették meg 100 forintért, mivel a rajtuk összegyűlt esővíz templomuk épületét veszélyeztette. Az aránylag kis összeg, amelynek felét az erdélyi vajda közbenjárására a város elengedte, szintén mutatja, hogy valóban csak az építkezés lezárásáról lehetett szó. Ez valószínűleg 1521 után nemsokára meg is történhetett. A torony testére négyfiatornyos sisak került. Ezt örökítette meg Houfnagel 1617-ben készült metszete. Minthogy a metszet a sisak tetején keresztet ábrázol, ez arra vall, hogy elkészülése még a reformáció előtt történhetett. Így a négyfiatornyos kolozsvári sisak a hasonló megoldású legkorábbi városi példához tartozik, és még a század első felében készült. – Várdai Ferenc püspök 1524-ben írt végrendelete szerint 50 forintot hagyományozott a kolozsvári plébánosnak és káplánjainak a főszentély északi feléhez tapadó sekrestye befejezésére. Ez – a Klein János plébános arcképével díszített, reneszánsz sekrestyebejárat tanúsága szerint – 1528-ig el is készült. Magdolna asszony, György kőfaragó özvegye 1531-ben kelt végrendeletében a kolozsvári plébániatemplomnak szánt hagyományai között megemlékezik a Krisztus testéről elnevezett konfraternitásról, a Mindszenteket ábrázoló oltár vagy oltárkép aranyozásáról és a Szent Ambrus-oltár igazgatójáról. Ugyanő a városon kívüli Szűz Mária-kápolnának hat forintot juttat.³⁹

A kolozsvári plébániatemplom tornya építésének befejezésével foglalkozó, 1511. évi oklevél a domonkos kolostor akkori állapotáról is tájékoztat. Az Óvár déli fala a mai Szentlélek utca vonalán, keleti fala pedig a Híd utcával párhuzamosan, a domonkos templom szentélye és a kolostor közvetlen közelében haladt. Az északi és nyugati falak a 14. században megnagyobbodott város 15. században kiépült, tágas falgyűrűjének megfelelő részeivel estek egybe. Mikor kiépült az új fal, az Óvár keleti és déli fala a nagy falon belül került, s így szűkítelenné vált. A szóban forgó oklevélből kitűnik, hogy a 16. század elején a keleti fal legalább részben, árka pedig teljesen megvolt.

A domonkosok főúri és polgári támogatóiktól továbbra is számos adományban részesültek. Erdélyi István 1485-ben kelt végrendeletében 100 forint kifizetéséről intézkedik. Az összeg Tamás festőt illeti egy általa nyilván Erdélyi megrendelésére festett, Mária mennybemenetelét ábrázoló és a domonkosoknak szánt képért. 1492-ben Papfalvi László a domonkosoknál kíván temetkezni. 1521-ben Mikola István és László vall arról, hogy apjuk Ferenc és idősebb Erdélyi János Szűz Máriának szentelt kápolnát építtetett a barátok temploma oldalához. Apjuk az építkezés befejezése előtt halt meg. Fiai pedig az apjuktól e célra maradt pénzt a Nagy völgy-tónak nevezett halastó ajándékozásával megtoldották, egyúttal kikötvén a családtagokért mondandó miséket is. A gótikus

³⁹ Adattár. ENTZ GÉZA: Adalék Kolozsvár építéstörténetéhez. Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952–53. évre. Budapest 1953. 146–151.

Mária-kápolna alighanem a templom délnyugati sarkában lévő, barokk Mária-kápolna helyén állt, amely talán még megőrzött valamit az eredeti gótikus épületből. 1531-ben a sokszor említett Magdolna asszony misékre 4, a domonkosok Fábián és Sebestyén-kápolnája oltárképének helyrehozatalára pedig 2 forintot rendel. Ez utóbbi kápolna maradványait is magában rejtheti valamelyik – ma barokk – déli kápolna.⁴⁰

A domonkos apácák Szent Egyed kolostoráról 1503-ban Erzsébet asszony, 1531-ben Magdolna asszony végrendelete emlékezik meg. 1544-ben Szöcs Anna, az apácák priorisszája, Szováti Borbála és Csonka Orsolya rendtársaival már nem a falakon kívüli kolostorukban, hanem a falakon belüli Szentháromság-kápolnában élnek s adják el tuzsoni és tombi részbirtokaikat 500 forintért Fráter Györgynek. Ez az oklevél arra vall, hogy a rend feloszlatása erre az időre eshetett.⁴¹

1523-ban és 1525-ben említik a Máriának szentelt és Rokonádnak, illetve Czompol kápolnájának nevezett és a városfalon kívül álló kápolna Miklós nevű igazgatóját.⁴²

A két kolozsvári ispotály közül az Erzsébetnek szentelt épület részére Kautusch Mihályné végrendeletében fél házat adományoz, 1525-ben pedig Dezső Antal és felesége a városfalon kívül eső kórházat mérai birtokuk felével gazdagítja. Mikola László alvajda 1539-ben kelt ítéletlevele az ispotályt a Szamoson túlnak, tehát a várostól észak felé esőnek mondja. – A Szentlélek-ispotály részére 1459-ben Schleffer Jánosné bort, 1471-ben Lukácsi Mártonné és 1531-ben Magdolna asszony kisebb összeget hagyományoz. 1559-ben Nagy Salatiel és felesége Király utcában lévő pékségét juttatja a keleti külváros végén, Szamosfalva felé eső területen álló ispotálynak.⁴³

A lakóházak építése a 15. század végén felgyorsult. A Fő tér északi során az Ursus söröző pincelejárata is a késő gótika alkotása. A régi Belmagyar utca északi oldalán az evangélikus templomot követően az 1. és a 3. számú ház egyszerű élszedett kőkapui és kapualjai tanúskodnak a házak 15. század végi származásáról. A déli soron áll az unitárius püspök háza, csúcsíves kapuja fölé másodlagosan feltett, csillagos címerrel, amely a besztercei plébániaházat idézi.

1988-ban a Karolina téren lebontották a Mikes-ház és az Erdélyi Múzeum épülete közötti emeletes házat. Ennek dongaboltozatos pincéje és félköríves, élszedett pinceajtajai épen megvoltak. A földszinten egy rézsús, csúcsíves ajtó és egy félköríves pincelejárát került elő. A kőkereteket hír szerint a múzeumban helyezték el. A 16. század első felében épült házban reneszánsz kerettöredékeket is találtak.

⁴⁰ ENTZ i. m. A domonkosok Mária-kápolnája: BALOGH: Kolozsvár 84. kép. Adattár.

⁴¹ Adattár.

⁴² Adattár.

⁴³ Adattár.

A csak írott forrásokból ismert házak közül az oklevelek többnek Fő téri, illetve utca szerinti helyét is megnevezik. A Fő téren állt Eppel Lőrincnek és Csicsár Péter özvegyének házai között Jakab ötvös kapualjas háza 1492-ben, valamint Vajda Márton Margit nevű özvegyének háza 1530-ban. Ez utóbbit 60 forintra értékelték. Ugyanakkor egy másik házát a Híd utcában 20 forintra becsülték. A Szegedről való Barbel János Fő téri házában intézkedett 1530-ban kolozsvári vagyonáról. 1544-ben Üveges György háza a Torda utcában állt.

1485-ben Galaci Zsófiának, 1526-ban Szöcs Györgyné Ágnes asszonynak, 1540-ben Ötvös Bálintnak a kőházát említik. 1525-ben Ferenc szobrász a saját házában olvasta el Wass Tamás kérésére a Wass Balázsnak szóló levelet. 1531-ben Magdolna asszony végrendeletében kolozsvári lakóházát a minorita testvérekre hagyta. A gazdag özvegy e háza is valószínűleg kőből épült. A meglévő lakóházak, illetve azok maradványai alapján az ezekben az írott forrásokban felbukkanó házaknak kétszintes szerkezete, valamint kőanyaga is valószínűsíthető. Jelentős Jakab ötvös főtéri házának leírása, amely kifejezetten megmondja, hogy a háznak középső kapuja és előlről hátranyúló kapualja volt. Ilyenek maradtak a Belmagyar utcában (1. és 3. sz. és az unitárius püspöki ház), és ilyen Mátyás szülőháza is (187. kép; 41. ábra).⁴⁴

A városfalak és tornyok védelmét a céhek látták el. Erre vonatkozóan a céhszabályok néha egész részletesen intézkedtek. 1475-ben a szabó céh pontosan elmondja, hogy a szabók tornya (Bethlen-bástya) a városfal délkeleti szögletében épült, és el van látva lőfegyverekkel. 1486-ban a városi tanács királyi parancsra a minorita kolostor helyét a Farkas utcában, a torony közelében jelöli ki. A kovács céh 1477-ben íródott szabályzatában kijelentik, hogy az a mester, aki a város ostromakor nem siet fegyveresen a kijelölt tornyához, mesterei rangjától megfosztandó. 1479-ben a szücs céh szabályzata megállapítja, hogy a Monostori-torony lőfegyverekkel való ellátása a mesterek kötelessége, s a szücsmesterek céhbeli kiváltságait ennek teljesítése alapján kapják meg. 1517-ben II. Lajos a királyi adók befizetésére a városnak haladékat ad, hogy a városfalak megkezdett munkáját folytathassák. A városfalak állandó karbantartása és javítása a polgárok természetes kötelessége volt. Az Óvár ugyan – amint ez az 1511-ben Régeni Mihály által kiadott oklevélből kitűnik – már alárendelt szerepet játszott, de falairól, árkaról még a századfordulón is többször megemlékeztek (1492, 1511). 1707-ből maradt egy jegyzék, amely a Középkaputól észak felé elkezdve felsorolja a tornyokat és az azokat védő céheket: Középkapu, első székbeli mészárosok, Fazekasok tornya, Magyar utcai kapu, hátulsó székbeli mészárosok tornya, Szappanosok bástyája, kádárok, Takácsok tornya, Híd utcai kapu, lakatosok, Ötvösök vagy szeglet bástya, Kovácsok tornya, Monostori kapu, szücsök, Csizmadiák tornya, Vargák bástyája, Asztalosok bástyája, Csiszások tornya, Sziójgyártók tornya, Kőművesek bástyája, Tímárok tornya és Szabók

⁴⁴ Adattár. Az unitárius püspöki házra: BALOGH: Kolozsvár 30. kép.

bástyája. Ezek közül megmaradt átépítve a Szappanosok tornya, töredékesen pedig az Asztalosok és Vargák tornyai a Fogoly utcában. Épen egyedül a Szabók bástyája áll a városfal egy jelentős szakaszával.⁴⁵

A szóban forgó korszakban építészettel foglalkozó kolozsvári kézművesekről meglehetősen gyakran beszélnek az írott források. Ezek a következők: Imre és Jakab ácsok (1500), Pál asztalos (1496), Mihály asztalos (1539), János testvér építésze (1490), Gergely kőfaragó (1487), György kőműves (1530), György kőfaragó, az előzővel azonos (1531), Benedek kőfaragó (1531), Antal üveges (1530), György üveges (1544), Tamás festő (1485), Lukács festő (1492), Bernát festő (1514). Végül egy ismert, Ferenc nevű szobrász, aki művelt ember lehetett, mert tudott olvasni (1525).⁴⁶

Gyulafehérvár nemcsak főpapi központ volt, hanem egyúttal város, ahol a püspöki vár és székesegyház, valamint más püspöki alapítású egyházi épületek mellett a városi fejlődésre jellemző egyéb építmények is létesültek. A koldulórendek közül az Ágoston-rendiek és a domonkosok már a 13–14. század fordulóján működtek. A teljesen eltűnt Ágoston-rendi kolostor a domonkosokétól valamivel északabbra feküdt. A domonkosok priorja először 1289-ben szerepel. 1300-ban Herbord comes Erzsébet nevű özvegye a barátok Szűz Mária-kolostorának 10 márkát juttat, mégpedig templomuk építésére. A korai épület ismeretlen, valószínűleg egyhajós, egyenes záródású szentéllyel ellátott egyház lehetett. 1363-ban Miklós prior vallja, hogy Chankarnak nevezett néhai Pál gyulafehérvári polgár fél telket adott a kolostornak. A templomról fogalmat csak egy múlt század végi fénykép nyújt (*314. kép*). Amennyire ebből megítélhető, ez az 1900 körül lebontott épület a 16. század elejének koldulórendi építkezéseihez kapcsolódott (jellegzetes tömegelosztás, nyugati csúcsíves kapu, örvényesen elhelyezkedő, halhólyagos kőrácsú, kerek homlokzati ablak). 1581-ben Leleszi János Báthori Istvánhoz írt levelében beszámol a templom és a kolostor állapotáról. A jezsuitáknak szánt épületegyüttes részben elhagyatott, részben mások által lakott. Báthori Kristóf 10 000 padlótéglát szállíttatott Fehérvárra. A jezsuiták a templomban ideiglenes faoltárt emeltek. Az épület nagyon igényli a helyrehozatait. E kezdetleges erőfeszítések világossá teszik, hogy a domonkos kolostor nehéz helyzetbe került.⁴⁷

A 16. század elején még működik a fehérvári Szentlélek-ispotály. 1509-ben Miletinci János deák az ispotály igazgatója.⁴⁸

A dési városi levéltár aránylag gazdag anyaga olyan épületek valamikori meglétére vet fényt, amelyeknek ma már a nyomuk is eltűnt. II. Lajos 1519-ben utasítja Várdai Ferenc erdélyi püspököt, hogy a György pap halála után ürese-

⁴⁵ Adattár. Városfalak, kaputornyok: BALOGH: Kolozsvár 17; 26–29. kép.

⁴⁶ Adattár. ENTZ: Művészek és mesterek 253–258.

⁴⁷ Adattár. Ágoston-rendi kolostor: GYÖRFFY II. 156–157. Domonkos templom: BALOGH JOLÁN: Késő renaissance kőfaragó műhelyek VI. Ars Hungarica VII. 1979. 179; 22. kép.

⁴⁸ Adattár.

désben lévő dési Mária Magdolna-kápolna igazgatóságába Paly János mestert vezettesse be. A kápolna valószínűleg a Szent István-plébániatemplomhoz tarthatott. 1516-ban Dési Pape János fia, György dési udvarháza őt illető felét és a Bélahegy előtt, pontosan az Ágoston-rendi kolostor hajdani malma mellett fekvő hat szántóföldjét nővérenek, Ágnesnek 17 forintért eladja. 1525-ben Péter széki kereskedő ellentmond Gyulai István deák végrendeletének, amely szerint az utóbbi Kodori-tónak nevezett halastavát a dési Ágoston-rendiekre hagyományozza.⁴⁹

Több egykorú adat szól a város lakóházairól. 1453-ban Gál kovács háza szemben állt a dési plébániaházzal. Galaci Zsófia tordai és kolozsvári lakóházát, valamint dési kőházát 1485-ben Galaci Péterrel galaci, lompérdi és kozmatelki részirtokokért elcserélte. 1503-ban Mészáros Barnabás háza nyugat felől Kalmár Kelemen házával volt határos. 1509-be Tóth Tamás özvegye Malom utcai házát, amely délről Márk Máté, északról Ács János házával volt szomszédos, Varga Jánosnak adta el. 1523-ban Őz Andrástól Gerő Mózes vette meg Pénteki Antal házát, amely kelet felől Mészáros Tamásné, dél felől pedig Orgonás Albert házával volt határos. 1531-ben Essői Ferenc deák Katalin nevű özvegye dési kőházát 500 forintért eladta Debreci Dúl Benedeknek. A kőházat kelet felől a Kodor utca, dél felől a Dudva patak, észak felől László pap háza határolta. Az idézett adatok a város szerkezetébe is bepillantást engednek.

A városi építkezések érdekében 1458-ban Mátyás király a Zsigmond és Hunyadi János idejében meglévő szokásra hivatkozva parancsot ad Losonci Lászlónak, hogy a dési sószállítók, hajóiknak és házaiknak építésére, fát vágassanak. 1502-ben II. Ulászló a város építészeti fejlesztése és jó ellátása érdekében két országos vásárra ad jogot. Öt évvel később a király elrendeli, hogy Geréci Benedek szétrombolt házát Mindszentelek ünnepéig a város régi állapotában állítsa helyre. Ez az 1508-ban megújított kötelezettség arra vall, hogy az uralkodó valóban céltudatosan támogatta Dész építészeti megjelenésének ügyét. E munkát bizonyára elősegítették a város kézművesei is: Ács János (1505), Kemencegyártó Benedek (1506), aki Budán is dolgozott, Kőműves István (1520), Asztalos Bálint (1520), Ács Ambrus és Kőműves István (1526). A felsorolt kézművesek közül városi tisztséget viselt Kőműves István mint bíró és Ács Ambrus mint esküdt.

A dési Árpád-kori vár, az Óvár helymeghatározó szerepe a 16. század elején még él, bár 1507-ben a vár már elhagyottnak minősül. 1516-ban Dési Pape György szénakertjének helyét a Nagy-Szamos gázlójában, az Óvár helyével szemben jelölik meg.⁵⁰

Tordán (315. kép) 1526-ban említik a Szent Erzsébetről elnevezett ispotályt. Maga az épület éppúgy nem maradt meg, mint azok a lakóházak, amelyek csak

⁴⁹ Adattár.

⁵⁰ Adattár. A dési Óvár: ENTZ: Dész 13.

egykorú forrásokból ismeretesek. Galaci Zsófiának Tordán is állt 1485-ben háza. 1507-ben Ferenc újtordai plébános házát és a Rákos utca végén lévő malmát előbb a Mindszentelek-oltár igazgatóságához csatolta, majd Dénes és István nevű fivéreinek juttatta. Tamás tordai kereskedő fia, Antal deák 1512-ben a Gergely pap és Bata Györgyné Orsolya asszony házai által közrefogott tordai házát Bekesi Pál deáknak 200 aranyforintért eladta. Szöcs András 1515 körüli végrendeletében a bányákhoz vivő út melletti házát leánya esküvőjén az új párnak adja. De ha a vő Szöcs feleségével és gyermekeivel rosszul bánna, akkor ezek jogosultak őt a ház nagy kapujának be- és kijárata használatától eltiltani. A szóban forgó ház tehát kapualjas kiképzésű lehetett. Szöcs tordai kőházát, amelyben maga is lakik, feleségének és László fiának hagyja. 1523-ban István újtordai plébánost kötelezi Nagy Mihály, hogy a felesége, Lúcia által a tordai piactéren megvett háza fölé egy síkmennyezetes szobát (stuba) és egy hálószobát építsen Kovács István szomszédos házának mintájára. Ez esetben tehát Tordán háromemeletes lakóház meglétéről, illetve kialakításáról maradt egykorú adat. Ugyanez évben esik szó Szegedi Csornai Miklós közjegyző előtt Millyei Benedek borostyánkoszorús oltárigazgató tordai kőházáról is.

1507-ben a Rákos utcát, 1508-ban és 1523-ban a tordai piacteret, 1515 körül a bányához vezető utcát említik.

Hasonlóan az 1391-ben készült határjáráshoz az 1490-es évek elején a város felmérését Egyházfalvával kapcsolatban megismétlik. A határ az Aranyosnál kezdődik és szomszédos a Szentmihályfalva melletti várfölddel, majd a Saxonia-vár sarkától halad annak déli oldalán, és az Ágoston-rendiek Szűz Mária-kolostorának kapujához érkezik. Az idézett határjárások a korábbiakkal együtt elég pontosan meghatározzák Torda város fekvését.⁵¹

A SZÁSZ VÁROSOK ÉPÍTKEZÉSEI

A szászföldi városokban a századfordulón is jelentős építési tevékenység folyt. Egy részük új, másik részük kiegészítő jellegű, illetve korábbi munkák befejezése.

A nagyszebeni plébániatemplomban a János testvér által kifejtett, sziléziai kapcsolatokat mutató építési gyakorlatnak egy másik ága jelenik meg. A 15. század végén a bazilikális templom déli mellékhajója fölé a főhajó felé árkádokkal nyíló emeleti oldalkarzatot építettek (74. kép). Gazdag változatú csillagboltozatának kétszer hornyolt, hosszú bordái a déli falra mintegy nagyméretű gyámokat alkotva egymást átható és egymást túlfutó köteggént metsződnek. Megoldásuk azonos a tövisi ferences és a szelindeki plébániatemplom hajóboltozatáéval (223. kép). Az utóbbi két, a század közepéről származó egyház hajója

⁵¹ Adattár. ORBÁN BALÁZS: Torda város és környéke. Budapest 1889. 93–94, 101.

tehát a század vége felé kapta e jellegzetes boltozatát, amely rokon a keleti Felvidék egykorú példáival (Rudabánya, Eperjes). Szebenben az 1471-ben befejezett sekrestyebővítést (201. kép) követően került sor az északi kereszthajószárnynak egy keskenyebb szakasszal történő meghosszabbítására. Ekkor fejlődhetett be a nyugati torony és a ferula építése is (77., 204., 316. kép). A déli, majd az északi bejárat előtti előcsarnokok csillag alakú hálóboltozatai is elkészültek (202. kép). A délre emelet is került. Erkélyének gyámján szövevényes ágdíszítés jelenik meg, emlékeztetvén Mátyás király 1486-ban faragott bautzeni emlékművére. A ferula déli falához tapadó lépcsőtorony 1520-as évszáma jelenti e munkák befejezését.

A templom műhelyének tulajdonítható a tőle északra eső plébániaház 1502-es évszámmal és Alcinai János plébános címerével ellátott, dús pálcaműves ajtaja is (317. kép). Az épület első említése 1509-ből való.

A szóban forgó építkezésekről a templom egykorú számadáskönyve is megemlékezik. 1494-ben 100 forint szerepel Ágota János számadásában. 1505-ben Zoler Gáspár 28 forint 35 dénárt kapott az épülethez szükséges kővágás és kőfaragás céljára. 1509-ben az északi előcsarnok befejezése után Miklós kőfaragónak fizetség fejében ruhát adtak, amelynek szövetéért a városbíró 3 forintot fizetett. Ez a Miklós volt tehát a mestere az északi előcsarnoknak. Pemflinger Márkné Tabiási Klára 1523-ban kelt végrendeletében kifejezi azt a kívánságát, hogy a templomhoz csatlakozó saját kápolnájába temetkezhessek.⁵²

A városfalon kelet felé kívül eső domonkos kolostort a török támadások miatt 1443 után pápai engedéllyel lebontották. Az új kolostor emelésére 1474 után, a század vége felé került sor, mégpedig a Rizskása és a Sporer utca találkozási helyén kialakult meredek téren, nem messze a domonkos apácák korábbi állapotában megmaradt, gótikus templomától (most ferences egyház). A 18. századtól (1728) a domonkos templomot átvették az Orsolya-rendi apácák. Mind a templomot, mind a kolostor meglévő északi és nyugati szárnyát barokk stílusban építették át a diadalív felirata szerint 1774 körül. A téglából emelt egyház hosszú hajójához sokszöggel záródó, támpilléres szentély csatlakozik (318. kép). A hajó öt, a szentély három boltszakaszos. Középkori boltozata nem maradt meg. A hajó északi falának nyugati végéhez illeszkedő, csillagboltozattal fedett két kápolna – négy körácsos ablakával – változatlanul eredeti, gótikus kialakítását őrzi. A kolostor padlásán még látható a három gótikus, a déli hajófalat áttörő, nagy ablak csúcsa. A csúcsíves, nyugati kapu pálcátagjai felül egymást áthatják. Közöttük megtalálható a fecskefarktagozat is, a János testvér által vezetett építőműhely sajátossága. A tagozatok ferdén vájatos oszlopszékerekre támaszkodnak. A kolostorban a szintén barokk átalakítású káptalanterem még felismerhető.

⁵² Adattár. ROTH: Deutsche Kuns1 87–90. DRĂGUŢ 39–40. kép. FABINI a ferulában őrzött gótikus szöszéket András kőfaragó körébe sorolja.

A domonkos apácák templomának és kolostorának 1502-ben Kőhalmi Máté lessesi plébános, 1523-ban pedig Pemflinger Márkné végrendelete juttat adományt. Az apácák 1506-ban a várostól kapnak 5 forintot.⁵³

A ferencesek Szent Erzsébet-kolostorának szerkezeti megerősítésére 1506-ban a város 10 forintot utal ki. Ugyanekkor megemlíti a ferences apácákat is, akikről Pemflingerné sem feledkezik meg. – 1495-ben esik szó a Szentlélek-ispotály építéséről. A kórház erre a célra 1506-ban 12 forint segélyben részesül.⁵⁴

Ez időben az egyházi építészet mellett lendületesen folynak Szeben világi építkezései is. Elsősorban az országos jelentőségű városháza emelendő ki, amely Altemberger Tamás városbíró patrícius palotájából alakult ki (319–321. kép; 58–60. ábra). A tekintélyes együttes a Felsőváros egyik nyugati kaputornya mellett a század utolsó negyedében készült. A dél felé fekvő lakótoronyhoz U alakú, emeletes szárny csatlakozik, amely kitölti a két torony közötti teret. A szárnyépület kifelé és befelé néző, két- és háromosztású ablakainak többségét lépcsős gyámokkal kialakított könyöklőkkel látták el. Ezeknek, valamint a gyakori számrhátíves nyílásoknak mintái a vajdahunyadi vár Mátyás-szárnyának földszinti homlokzatán a legutóbbi helyreállításkor eltüntetett ablakok (164. kép) lehettek. A városház nyugati szárnya udvari oldalának emeletén lévő, kettős címeres ajtó számrhátíveinek X alakú továbbfuttatása (319. kép) a székesfehérvári Mátyás-sírkápolna ajtókeretei változatának tartható. A két címer Altemberger Tamásé és feleségéé, Vizaknai Afráé. A nyugati szárny udvar mögötti, tehát nyugati oldalán árkados tornác nyílik (321. kép). Hálóboltozatának gyámjai nyilván szebeni tanácsurakat ábrázolnak. Záróköveit Altemberger- és Vizaknai-címerek, valamint rozetták emelik ki. A palota leginkább szembeűnő része a délnyugati, négyszintes, négyszögletes lakótorony. A két alsó szint boltozata középpillérré támaszkodik, a két felső szint síkmennyezetes. Az emeleteket és a padlást észak felől a toronytesthez tapadó, karcsú lépcsőtoronyból lehet megközelíteni. A palota és a lakótorony a címerek tanúsága szerint Altemberger Tamás városbíró és tehetős patrícius lakóhelye volt, és az ő halála (1491) előtt épült. Különböző patrícius tulajdonosok (Prol, Lulai, Pemflinger) után az épület együttes 1545-ben lett véglegesen városháza.⁵⁵

A középkori Magyarországon páratlan és terjedelmében, művészi kialakításában hasonló nyugat-európai példákat megközelítő Altemberger-palota legjellegzetesebb eleme a lakótorony. A közép-európai polgári építészet e részben védelmi, részben lakást adó és áruraktározási célt szolgáló műfaja a 13. században Magyarország nyugati felének jelentősebb városaiban (Pozsony, Sopron, Buda, Székesfehérvár) már megtalálható. Erdélyben viszont sokkal később, a

⁵³ Adattár. FABINI 1989. 160 és 252.

⁵⁴ Adattár.

⁵⁵ FABINI 1989. 131–137. FABINI: Andreas Lapidica 29–39.

15–16. század fordulóján tűnik fel Nagyszebenben, amikor régi rendeltetése már nem vagy csak kevéssé időszerű. Megjelenése inkább reprezentációs törekvésekkel magyarázható, hiszen Szeben gazdag patríciusi házához kapcsolódik. A szebeni lakótornyok elhelyezkedése is reprezentatív, minthogy a Nagypiac déli és keleti oldalán épültek, és az úgynevezett Haller- és Lutsch-házhoz tartoztak. Mindkét épület a telek teljes szélességét elfoglalta. A Haller-ház L alakú. Lakótornya pedig kökeresztes, gótikus ablakokkal, boltozott két alsó szintjével ma is áll a telek belső felében (322. kép; 61. ábra). A 16. század elejéről származó házat Servatius Holzschuh tanácsúr emelte. Haller Péter csak 1537-ben vette meg, s az ő építkezései ezután már reneszánsz stílusban folytatódtak. A korábbi előzményekkel rendelkező Lutsch-ház U alakban helyezkedik el a telken, középen az alapincézett lakótornnyal. Északi szárnyának végén egy sokszögzáródású építmény maradványa eredetileg talán a Szent László-prépostsághoz tartozhatott, amelyről Zsigmond király 1424-ben már mint elhanyagolt épületről emlékezett meg. Az 1830. évi gyökeres átalakítás következtében ma már eltűnt patríciusházzal Neuhauser 1789-ben készített festménye ad részletekbe menően hű képet. 15. század végi homlokzata előreugró rizalitjának háromosztású, késő gótikus ablaka megegyezik az Altemberger-palota lakótornya harmadik szintjének ablakaival, valamint a Haller-ház melletti Hecht-ház hajdani első emeleti ablakaival is. Ez utóbbi nyilván azonos Firenzei Kristóf fia Pál házával, amely a Nagypiac déli sarkán állt, s amelyet 1472-ben tőle Hecht György vett meg. Hecht a század végén háromszintes, késő gótikus épületet alakított ki az eredetileg kamarai pénzverő ház helyén. Hecht 1496-ban halt meg, címeres sírlapja a plébániatemplom ferulájában látható. A szóban forgó gótikus ház L alakú, mély, a Haller-házéhoz hasonló kapualjjal. Lehet, hogy nyugati szárnyában és a Haller-ház lakótornyában is kápolna működött, akár csak Budán a Garaiak Zsigmond-kori házában.

A Nagypiacon a 18. századi, római katolikus templom helyén állt a szabók céhháza és a városi mérleg épülete. A Kispiacon pedig a mészárosok és szücsök először 1370-ben említett háza, amelyről 1424-ből és 1471-ből is maradt adat, s amely jelenlegi állapotában a 16. század első feléből való. A „Schatzkästlein”-nak nevezett épület ma a művészet háza.⁵⁶

A Szent Jakab-kápolna melletti Paptorony mögött állt Gulden Tamás nagyméretű háza, amelyet 1470-ben a városnak ajándékozott. Az épületen 1495 és 1497 között jelentős építési munkák folytak. 1495-ben a városi tanács a Nagypiac „új épületének” alapozásához való nagy kövekért 2 forintot fizetett. A következő évben ugyanez épület állványaihoz 1 forint 25 dénárt adott. 1497-ben András lapicidának április és augusztus között 186 forint jutott a Paptorony melletti új városház építkezéseiért. Ugyanez évben Bálint festő az új épület

⁵⁶ FABINI 1989. 137–145. Szabók Céhháza: FABINI 1989. 162, 254; 89. kép. ENTZ GÉZA: Városi lakótornyok a középkori Magyarországon. Soproni Szemle XL. 1986. 339–342.

zászlóinak és a reájuk szükséges városi címer megfestésének fejében egy-egy forintot kapott. E számadáskönyvi adatok világossá teszik, hogy a Gulden-ház városházzá történt átalakítása András kőfaragó vezetésével valósult meg, s a munkákat 1497-ben befejezték. A festett zászlók és a város címere a városháza szükséges kellékei. A következően „novum aedificium”-nak nevezett épület 1497 és 1545 között szolgált városházaként. 1545 után a városháza szerepét a volt Altemberger-palota töltötte be kerekén négy évszázadon keresztül. A volt Gulden-házat 1898-ban a Szent Jakab-kápolnával és a Paptoronnyal együtt lebontották.

Csak egykorú írott forrásokból ismertek a következő lakóházak: Bertalan festő háza, amely egy torony mellett áll (1477), Geréb Péter özvegyének, Klárának a háza (1485), Bogáti István háza (1499), Czobor Imre háza (1509). 1587-ben Haller Gábor két kőháza közül az egyik a Polgár utcában, a másik a Disznódi-kaputornyon kívül állt.⁵⁷

A kézművesek közül a kőfaragók és kőművesek fordulnak elő a forrásokban tekintélyes számban. Az előbbieket közül kiemelkedik András lapicida, aki 1490-ben 25 dénár adót fizet. 1495-ben Simon áccsal vizsgálja meg a kerci templom boltozatát, s e munkáért 2 forintot kap a várostól. Ezt követően a kerci ciszterci kolostorban végzett helyreállító, illetve karbantartó építkezésért kétszer vesz fel a várostól 12-12, egyszer 6 és egyszer 4 forintot. 1495 és 1497 között a Gulden-ház városházzá történt átalakítását vezeti, s ezzel 186 forintot keres. 1498-ban János muzsnai plébános levélben tájékoztatja a szebeni tanácsot arról, hogy András kőfaragó 400 forintért beboltozta a keresztényszigeti templomot, és a muzsnai egyházban is dolgozott. 1501-ben a városi számadáskönyvben András tanácsstagként szerepel. 1504-ben a kerci építkezést már utóda, Sebestyén vezeti, s ezért 10 forint fizetségben részesül. Valószínű, hogy András ebben az évben vagy röviddel ezután halt meg.

A kerci kolostor javítására és karbantartására a szebeni tanács azért volt kötelezve, mert Mátyás király a ciszterci apátságot 1474-ben eltörölte, és a szebeni egyházhoz csatolta. Ursus de Ursinis pápai követ ezt az intézkedést 1494-ben hagyta jóvá. Ekkor már említi az András kőfaragó által vezetett helyreállítást. 1495-ben András munkatársai voltak Henrik és Márton kőművesek és Balázs cserepes. Sebestyén kőfaragó munkavezetése idején 1505-ben Zoler Gáspár kővágó, 1506-ban Keresztély cserepes és Rápolc János tetőfedő dolgozott Kercen.

1496-ban Bernát kőfaragó vezeti a szebeni Fűrésztorony-kapu közelében, az Alsóváros keleti részén, a mostani piac mellett a városfal építési munkáit. Ugyanott Henrik kőműves készíti a habarcsot, Gál cserepes pedig a kemencét. Szebeni cserepes vagy kályhás az említett Gálon kívül 1504-ben Jakab, aki a holcmányi templom részére szállít kályhacsempét. 1509-ben a plébániatemplom

⁵⁷ FABINI 1989. 253–354. Adattár.

északi előcsarnokát Miklós kőfaragó fejezte be. – A művészi feladatokat vállaló festők, az 1477-ben háztulajdonos Bertalan és az 1494-ben bírói tisztet betöltő Mátyás mellett kiemelkedik Bálint festő, aki 1497-ben a volt Gulden-ház zászlóit és épületének rendeltetését kiemelő városcímert festette. 1506 és 1508 között működött Szebenben Ulrik brassói szobrász, aki 1506-ban 12 forintért egy csodálatos művészettel faragott, Krisztus keresztről való levételét ábrázoló szobrot szállított a városnak. Részére két évvel később a városbíró 20 forintot utalt ki.⁵⁸

A szóban forgó korszakban fejeződött be az Alsóvárost is magában foglaló, tornyokkal telítüzdelt negyedik városfalnak a század elején indított emelése (323–324. kép). 1478-ban említik a városi számadáskönyvek a Disznódi-, Polgár-, Erzsébet- és Fűrész-kaput. Ezeket lebontásuk előtt, 15. század második feléből való állapotukban festette le Böbel János az 1850-es évek első felében (79–81., 210. kép). A Polgár-kapu kivételével a többi, főként a Fűrész-kapu nagyon hasonlított a Harteneck utca megmaradt, korábbi (nyugatról számított 2., 3. és 4.) tornyához. Az 1494. évi és az 1501–1503 között vezetett számadások megőrizték a városfalak és tornyaik akkori nagyarányú építkezéseinek emlékét.⁵⁹

Szászsebesen (326. kép) 1523-ban még működött a domonkos kolostor. Pemflingerné a szerzeteseknek végrendeletében 10 forintot hagyott. – Az úgynevezett Zápolya-házról (325. kép) már szó esett a plébániatemplomnak a Hunyadi-korban végzett helyreállító munkáival kapcsolatban. A Szász János és György által épített gótikus ház a mohácsi vész idejéig e család birtokában maradt. Erről tesz bizonyosságot Báthori István királyi helytartó 1526 után kelt adománylevele. Eszerint a Ferdinánd-párti Szász Simon szászsebesi házát Szentjános- és Hégen-birtokokkal együtt Körösi Péter létai várnagy kapja meg. Nem kétséges, hogy az említett Szász Simon háza azonos a Zápolya-házzal.

1485-ből maradt adat egy másik nemesi tulajdonban lévő, szászsebesi házról. Mátyás király ekkor védelmébe veszi halmosi Suki Sandrinust, valamint feleségét, Kecseti Ilonát, és házukat adómentességben részesíti.

A 15. század végén alakult ki Szászsebes tornyokkal megerősített templomvára, amely a korábbi, kisebb erődítést a plébániaegyház körül felváltotta. 1485-ben kelt Mátyás oklevele. Ebből kiderül, hogy Kisludas falu annyira közel esik Szászsebeshez, hogy földje akadályozza a város erődítését, és a városfal árkáinak nagy hányadát is elfoglalja. A király elrendeli, hogy a hét szász szék a kérdéses területet váltsa meg, és az ellentmondást figyelmen kívül hagyva foglalja el a kérdéses területet Szászsebes számára. A kettős városfal megépítése a nyu-

⁵⁸ Adattár. FABINI: Andreas Lapidica. ENTZ: Művészek és mesterek 259–262. ENTZ: Kerc 129, 131.

⁵⁹ ROTH: Deutsche Kunst 111. FABINI 1989. 156–157, 248/51. és 116., 130., 132–134. és 140. kép. Adattár.

gati és keleti kaputoronnyal meg is történt. A városfal és a nyugati kaputorony romos maradványai több ponton ma is láthatók. További munkáról ad hírt János Zsigmond fejedelem 1567-ben. Ez felszólítja az udvarhelyszéki főembereket, hogy a szebeni országgyűlés határozatának megfelelően adják meg Szászsebes építésére a pénzsegélyt.⁶⁰

Szászváros déli és keleti területe ugyan a lakosság csökkenése következtében megkisebbedett, védelmi építkezései azonban a plébániatemplom körül tovább folytak (84. ábra). 1496-ban 20 forintot fordítottak az egyház, 1506-ban pedig 10 forintot a templomvár építésére. A szászvárosi ferencesek kolostorának Pemflingerné 1523-ban 10 forintot, 1527-ben Folti László 3 forintot és egy hordó bort hagyományoz. 1750-ben Haller János erdélyi gubernátor engedélyt kér a Guberniumtól a romos, szászvárosi ferences templom és kolostor helyreállítására.⁶¹

1520-ban Brassó és környéke, a törökök által okozott pusztítás okán, öt éven át összesen 4000 forintot kap. 1522-ben kerülhetett sor a plébániatemplom Krisztus teste-oltárának új helyen történő elhelyezésére.

1497-ben a Szent Katalin-kápolna 12 forintot kap, 1526 körül a Szent Márton-kápolna 40 forintot. 1518–1519-ben említik Domokos testvért, a domonkosok borostyánkoszorús priorját. 1502-ben Kőhalmi Máté lessesi plébános a brassói domonkos apácák javára végrendelkezik.⁶²

Az 1420-ban már városháznak használt piactéri épületet 1515 és 1528 között újból bővítették (129. kép; 12. ábra) A feltehetően 13. századi tornyot tovább magasították, és a nyugati homlokzat elé két helyiséget csatoltak. A városi számadáskönyvek részletesen tájékoztatnak a munka lefolyásáról. Az építkezéseket egy Antal nevű kőműves és az azonos nevű ács vezette. A toronyórát segesvári György mester, a lakatos munkát pedig Erazmus mester végezte.⁶³

A gótikus lakóházak közül egyedül a piactér északi, úgynevezett Lensorának 36. számú, erősen átépített, 1500 körül emelt háza maradt meg. A városfalig húzódó, keskeny piactér felé eső részen épült meg a dongaboltozatos pince fölött két, egymást a telek hosszában követő, nagy szobából és lépcsőházból álló legkorábbi házrész, amely később a telek végéig folytatódott. A ház két ferdén barázdált oszlopszékre támaszkodó, egymást átható pálcátagos ajtaját az 1920-as években a töröcsvári várba építették be. A piactér nyugati sorának sarkán álló, a múlt században teljesen átalakított, kétszintes Benker-ház eredetileg sarokerkélyesnek épült. Az erkélyt háromlépcsős gyámok tartották. Földszinti bejáratának valószínűleg szemöldökgyámos ajtaja volt. Mellette nagy, háromosztású, gótikus vagy reneszánsz ablak nyílt. Emeletét kőkeresztes ablakok világították meg. Eredeti homlokzatát egy 1870-ben készített rajz őrizte meg.

⁶⁰ NIEDERMAIER 118–119; 75. kép. ROTH: Deutsche Kunst 97, 139–140. Adattár.

⁶¹ Adattár. NIEDERMAIER 103–104; 54. kép.

⁶² Adattár.

⁶³ Burzenland III. 163–168.

1494-ben a brassói vidék templomigazgatóinak és templomgondnokainak kérésére a király megengedi, hogy a brassóiak a plébániaház sorába eső, pékséggel rendelkező és a temető részére épített házat nevezettek testvérisége számára átadják.⁶⁴

A belváros úthálózatát (9. ábra) a 15. század utolsó negyedéből maradt, írott források hitelesítik. A piactér első említése 1480-ból való. Ugyanez évben esik szó a Cenk-hegy lábánál húzódó Vár és a Szent László, illetve Felsőúj utcáról. A Vár utcával párhuzamos Fekete és a belőle észak felé kiágazó Cérna utca 1475-ben bukkan fel. A Szent János utca, ahol a klarisszák lebontott kolostora állt és a Szent Bertalan-templomhoz kivezető, a városfalakon kívüli Hosszú utca 1486-ban, az Apáca utca, ahol a dominikák temploma áll, 1490-ben jelenik meg. A város két főútvonala – a piactérről kelet felé vivő Kapu utca, illetve az északkelet felé terjedő Kolostor utca – is aránylag késői említésekben szerepel (1522 és 1520), eredetük mégis a többiekkel együtt a 14. századba nyúlik vissza.⁶⁵

A városfal a kaputornyokkal, a többi toronnyal és a kettős, sőt kelet felé többszörös falgyűrűvel 1500 körül teljesen elkészült (327. kép). A kelet felé eső Kapu- és Kolostor-, valamint a nyugat felé vezető Katalin-kaputorony hangsúlyosan érvényesül, részben félkörívvel előreugró, szuroköntő erkélyekkel ellátott főépítményeivel és az ezekhez csatlakozó melléképületekkel (Kapu- és Kolostor-torony), a Katalin-kapu pedig később, 1559-ben átalakított védőműrendszerével (328. kép). A Fekete-kapu barbakánszerű, keskeny lőrésekkel ellátott bástyával van megerősítve, és emögött emelkedik a négyszögű kaputorony. A városfalakon faszerkezetű gyilokjáró vezet végig. Ebből közelíthető meg a lőrëssor. Már 16. századi a takácsok sokszögű bástyája, a kovácsok bástyája és a szíjgyártók lebontott bástyája. A kaputornyok és bástyák első említése a 16. század első feléből ismeretes: Kolostorkapu 1521, Kaputorony 1537, Katalin-kapu 1559, Kovács-bástya 1521, Szíjgyártó-bástya 1525.⁶⁶

A kézművesek közül kiemelkedik a szebeni Pièta mestere, Ulrik szobrász (1506, 1508) és Domokos, a brassói domonkosok priorja, aki a négybástyás fellegvár építkezéseit 1529-ben vezette.⁶⁷

Segesváron a Hegyi templom három pár fejezet nélküli, karcsú pillérrel tagolt, tágas csarnokát az 1480-as években a Sankt Wolfgangból való Jakob Kendlinger építette (329–330. kép; 71–72. ábra). Az északi pillérsornál a délkeleti és délnyugati ablak kávájában 1483-as, a torony földszinti boltozatán 1488-as, festett évszám látható az építész nevével. Az északi kapuszárnyon a város címere és a Jagelló-szívpajzzsal ellátott országcímer, valamint az 1495-ös évszám jelenik meg. A nyolcszögű, 1480-as évszámot viselő köszöszték testét

⁶⁴ Burzenland III. 187–190; 213. kép. Benker-ház: Burzenland III 191; 214. kép.

⁶⁵ Burzenland III. 27–33; 114. kép (városalaprajz a 18. század végéről). NIEDERMAIER 6., 95–96. kép.

⁶⁶ Burzenland III. 81–100; 114–134. kép.

⁶⁷ Adattár.

gazdag vakmérnövek díszítik, A hosszház változatos, téglabordás hálóboltozata Ausztria felé utal. Kiemelkedő művészi alkotás a szentély északi oldalán törpe oszlopon álló, áttört díszű, karcsú szentségház egykorú vasrácokkal (331. kép).

Az eredetileg egyhajós, hosszú, támpilléres, sokszöggel záródó szentélyű domonkos templom tágas déli ablaksorának halhólyagos kőrácsai a századvég alkotásai. A karzat északi falánál festett 1484-es dátum, a déli oldalon pedig az 1678. évi helyreállítási feliratban szereplő, 1492-es évszám adja meg a templom építési idejét. A tőle északra fekvő kolostornak csak déli, 1711-ben átalakított kerengőszárnya maradt meg. Hozzá kelet felé kétrészes sekrestye csatlakozik. Mindkét helyiséget késői jellegű, trapéz bordákkal kialakított hálóboltozat fedi. Közülük a nyugatiból 1508-as évszámmal ellátott, szemöldökgyámos ajtó vezet az emeletre. A templom és a kolostor 1500 körüli építkezései részben a segesvári domonkos szerzetesből kolozsmonostori apáttá emelkedett Polnar Gábor nevéhez (1501), részben a 16. század első évtizedében végzett munkálatokhoz köthetők. A templom déli ablaksorának kőrácsai, a sekrestye részletei, valamint az említett ajtó 1508-as évszáma az elmondottakkal összhangban állnak.⁶⁸

A domonkos apácák kolostora a Felsőváros északi oldalán, közel a városfalhoz épült. A mai katolikus templom helyén Niedermaier szerint a ferences apácák kolostora állt. A dominikákról 1506-ból maradt, a klarisszákról viszont nincsen középkori írásos említés.⁶⁹

A Szent Antalról elnevezett ispotály az Alsóvárosban épült az ottani piactér déli szükülete kezdetén; Valószínű, hogy e városrész első templomának helyét foglalta el. Báthori István erdélyi vajda 1487-ben szabályozza az ispotály és a város viszonyát. Levelét az Ágoston-rendi Albert rektorhoz intézi. 1506-ban az ispotály 6 forint segélyben részesül.⁷⁰

Segesvár városháza 1495-ben szerepel. Helye ismeretlen. A lakóházakat illetően egyelőre csak valószínűségekkal lehet számolni, mivel a későbbi átalakítások miatt csupán helyszíni kutatások dönthetik el, hogy főként a Felsővárosban milyen középkori szerkezetek és formák rejtőznek (332. kép). Fabini és Niedermaier eredményei mindenképpen valószínűvé teszik, hogy a középkori eredetű városok lakóházai még sok meglepetést tartogatnak. Ezt az esélyt erősíti meg II. Ulászló 1513-ban kiadott oklevele. Ez megállapítja Segesvár elnéptelenedését, e helyzet jobbítása érdekében hétévi adómentességet ad azoknak a jövevényeknek, akik le akarnak telepedni a városban s ott új lakóépületeket kívánnak emelni. Ez az adat nem áll egyedül abban a tudatos, központi törekvésben, hogy új településeken új lakóépületek épüljenek (Dés, Egervár).⁷¹

⁶⁸ ROTH: Deutsche Kunst 92. DRÄGUT 56–59; 54–59. kép.

⁶⁹ NIEDERMAIER 3. kép. Adattár.

⁷⁰ NIEDERMAIER 35–42. kép. Adattár.

⁷¹ Adattár.

A Felsőváros védelmi rendszere a századfordulón már teljesen elkészült (333. kép). Míg az Alsóvárosban az épített városfal még hiányzott, a Felsőben a két kaputorony (a keleti, úgynevezett Óratorony és a nyugati, a Szabók kapuja) már megfelelően működött. Az Óratorony alsóbb szintjei 1500 körül meglehettek (334. kép). A teljes kiépítés már későbbre maradt. Jellegzetes a város belsejétől a toronyhoz vezető előkapu, amely falszorossal illeszkedik a dongaboltozatos kapunyíláshoz. A Szabók kaputornya kettős nyílású, téglány alaprajzú, háromszintes épülete legfelső emeletén lőrésekkel váltakozó, szuroköntő erkélyekkel biztosítja ki- és befelé a védelmet (335. kép). A kapualja borda nélküli keresztboltozattal fedett. A felső két szint síkmennyezetes. Hasonló megoldású a legészakibb, négyszintes városfaltorony is. Kívül falazott gyámokkal kiszélesedik a felső részén ötszögűvé váló, lőréses toronytest. Földszintje boltozott, két alsó emelete gerendamennyezetű, legfelső emeletét bordás keresztboltozat zárja le.⁷²

A segesvári kézművesek közül kiemelkedik a Hegyi templomot csarnokká fejlesztő Jakob Kendlinger, valamint a domonkos kolostor két kőfaragója, Servet Benedek és a domonkos szerzetes Antal testvér (16. század eleje). A festők közül ismert Mátyás (1484), a városi tisztviselő Bálint (1489) és a bogácsi stallum készítője, Johannes Reychmut.⁷³

Medgyesen a Szent Margit-templom (86., 215–216. kép; 48. ábra) bazilikáját dél felé csarnokká fejlesztették. Az északi mellékhajót azonban meghagyták eredeti, alacsonyabb állapotában. Ugyanakkor a főszentély – a hozzá észak felé csatlakozó sekrestyével együtt – ekkor nyerte el mai alakját (336. kép). A sekrestye hálóboltozatát kettősen hornyolt bordák alkotják. Egyszerű hálóboltozat fedi a főhajót, megnyúlt, trapéz végződésű bordákkal. A hosszházat előbb a hatalmas északnyugati torony keleti fala vonalában zárták le. E toldásra a korábbi fal eredeti, nyugati, átlós támpillére a bizonyíték. A torony korábbi, széles, déli nyílását árkádpárral szűkítették, ennek nyolcszögű pillérein hornyolt bordák csonkjai tanúskodnak a toronyföldszint ezzel egykorú boltozásáról. Az emelt déli mellékhajó keresztboltozatot kapott. A hosszház boltozatán Mátyás király és a Báthori család címerei arra vallanak, hogy e 15. század végi átépítés 1490 körül fejeződhetett be. Valamivel ezután történhetett a hosszház újabb toldása a templomtorny nyugati vonaláig.

A templomtól keletre áll az épületegyüttes erősítésébe illeszkedve a plébániaház. Építési idejét a legutóbbi helyreállításkor az emeleten előkerült – Frigyes mester plébános nevét, valamint az 1515-ös évszámot viselő – fa ajtókeret határozza meg. Az ajtókeret jelenleg a templom erősítésének déli, szabókról elnevezett tornyában berendezett kis múzeumban látható. A fallal kerített templomot a plébániaházzal együtt négy toronnyal erősített, kettős falgyűrű veszi körbe.⁷⁴

⁷² DRĂGUȚ 89; 101–107. kép.

⁷³ Adattár.

⁷⁴ GRECIANU: Mediasch. NIEDERMAIER 132–133 és 14., 108. kép. DRĂGUȚ 68–69. kép. Adattár.

Az alacsony dombon épült plébániatemplomtól délre fekvő piactéren, annak északkeleti sarkán álló, lényegében reneszánsz stílusú Schuller-ház helyreállítása idején olyan háromosztású, késő gótikus ablakot sikerült rekonstruálni (49. ábra), amely a nagyszebeni városházának a könyöklő alatti gyámos kiképzését ismétli. Osztói fecskefark alakú tagozattal készültek, kifaragása tehát a helybeli, 1500 körüli, ferences egyház sekrestyeajtójához kapcsolódik, újabb bizonyítékként annak, hogy János testvér műhelye e városban is dolgozott. – A szóban forgó ház közelében, a piactér és a Farkas utca találkozásánál állhatott Budner János özvegyének félig-meddig romos háza, amelyet a medgyesi tanács 1470-ben Tabiási Györgynek adott azzal a feltétellel, hogy a házat újra felépíti. De a helyzetleírás azt is megengedi, hogy a Tabiási-ház azonos a Schuller-házzal, amelynek gótikus kialakítása az eceli Tabiási nemesi család György nevű tagjához fűződik azáltal, hogy a városi tanács említett feltételét, a romos ház újjáépítését teljesítette.

A ferences kolostor legkorábban Pemflingerné 1523-ban kelt végrendeletében, a ferences apácáké pedig 1525-ben, Barlabási Lénárd végrendeletében szerepel. A piacteret 1414-ben és 1470-ben említik. Jeles ácsmester lehetett a Medgyesre való Szabó György, akit egy 1509. évi tanúvallatás Bethlen Miklós keresdi udvarháza építőjeként említ.⁷⁵

Ugyancsak a századfordulón, 1490 és 1534 között, a plébániatemplom erősítése után épült Medgyes városfala (337. kép). Azelőtt állandó anyagból készült városfállal a település maga nem rendelkezett. A templomvár végleges kiépítése és a városfal nagyjából ezzel egyidejű emelése jelzi, hogy a korábbi mezőváros várossá fejlődött. E folyamatot az írásos források is alátámasztják, midőn az 1460-as évek második felétől az oppidum elnevezést felváltja a civitas. A városfalak, részben későbbi átépített állapotban, ma is állnak. A déli Farkas utcai és az északi Kő utcai kaputorony a templomvár Kötélverő-, Szabó-, Harang- és Kapu-tornyával megőrizte a 16. század elejéről, származó megjelenését.⁷⁶

Beszterce Szent Miklós püspökről elnevezett plébániatemploma hatalmas tornyának a régi épület északnyugati sarka mellé történt felépítése a 15. század utolsó negyedében indult (132. kép). A második szint nyugati ablaka fölött az 1487-es, a harmadik, negyedik és ötödik szinten az 1509-es, 1513-as, végül 1519-es évszám jól mutatja az építkezés menetét. A városi számadáskönyvek szerint 1487-ben a „torony építéséért” János ácsmesternek utalnak ki különböző összegeket. 1520-ban húzzák fel a harangokat, a falazott fiatornyos sisak 1544-ben készül el. Az új torony a többé-kevésbé csak nyugati homlokzatában ismert, korábbi épülettől független. A régi, még feltehetően bazilikális egyház a 15. század végén már megújításra várt. Az épület északi oldalán Dorottyának, a

⁷⁵ Adattár. Schuller-ház: FABINI 1989. 44/B ábra.

⁷⁶ GRECIANU: Mediasch 37–39, 48–50 és a hozzájuk tartozó képek. NIEDERMAIER 14. kép.

délin Mihály főangyalnak szentelt kápolna állt. Ez utóbbit 1502-ben kelt végrendelete szerint Márton aldorfi plébános állította helyre. 1527-ben azonban Tordai Pál, majd 1533-ban Enyedi Adorján püspöki vikáriusok Beszterce város kérésére megengedik, hogy a romos és elhagyatott Szent Mihály-kápolnát lebontsák, és köveit a plébániatemplom helyreállítására és bővítésére használják fel. Valószínű, hogy e munka még a húszas évek folyamán, az új torony elkészülte után elkezdődött. A főhajó csúcsíves árkádokat tartó pillérsora (338. kép), a magas és karcsú szentély, a keleti, késő gótikus, pálcátagos bejáratok erről tanúskodnak. Az építkezés valószínűleg a hitújítás következtében megakadt, és csak 1559-ben folytatódott Petrus Italus vezetésével, gótikus formákkal kevert reneszánsz stílusban. 1541-ben Statileo János erdélyi püspök a Máté doktor halálával megüresedett plébánosi stallumra Mihály törpényi plébánost nevezi ki. Akkor tehát a templom még a katolikusoké volt.

A város déli sarkán a Kádár-torony mellett állt a domonkosok 13. századi eredetű, a Szent Keresztről elnevezett kolostora. Ma már csak a kolostor nyugati szárnyának egyik pálcátagos, szemöldökgyámos ajtaja maradt meg beépítve a városfal egyetlen megmaradt tornya közelében. Az együttesről Marics Ágoston domonkos szerzetes 1754-ből való részletes leírása tájékoztat. A tekintélyes nagyságú (44 x 19 m) templomot belül alakos festés (Szent Domonkos származása, az apostolfejedelmek) díszítette. A szélességi méret háromhajós szerkezetet valószínűsít. Egy 1490-es évszám is látható volt. A homlokzaton a keresztre feszítés ábrázolása jelent meg. A szentélyt és a refektóriumot boltozat fedte. Ez utóbbiban 1487-es évszámmal ellátott kút állott. Az évszámok és az említett pálcátagos ajtó formái valaminő 15. század végi munkára utalnak. Marai Albert végrendeletében (1502) a kolostor létesítendő épületeire a barátoknak pénzt juttat. 1512-ben Farkas János özvegye, Sinsiana ezüstkeresztet, aranyozott bíbor szövetből készült miseruhát és két dalmatikát adományoz. E levélben esik szó az orgonáról és az orgonistáról. 1513-ban Heen Antal 5 forint 40 dénárt hagy a domonkosoknak, és sírhelyét templomukban választja ki. 1523-ban Porkoláb Demeter özvegye, Jusztina fűzkúti részbirtokait adja a kolostornak, hogy ezért a barátok hetenként mondjanak három misét a Háromkirályoknak és Demeternek szentelt oltárnál, amelyet férje alapított s ott is temetkezett.

Marics Ágoston látogatása idején még a dominikák kolostora és temploma is megvolt. A domonkos apácák számára rendelte 1485-ben Farkas Tamás Szentmihálytelkén fekvő halastavát és malmát. A birtokba való bevezetést a Szűz Máriának szentelt kolostor 1501-ben kéri. Az apácákat 1526-ban említik utoljára.⁷⁷

⁷⁷ DAHINTEN, OTTÓ: Beiträge zur Baugeschichte der Stadt Bistritz. Archiv des Vereins für Siebenbürgischen Landeskunde 50. kötet 2–3. füzet. Beszterce 1944. 351–358 és 393–397. Adattár.

A besztercei, Szűz Máriának szentelt ferences kolostor részére Heen Antal 1513-ban 3 forintot hagyományoz. Cserényi László 1519-ben, Koprer Ferencné 1525-ben pénzt, illetve ingatlant juttatott. 1540-ben Bélteki Mátyás testvér a besztercei tanácsnak írja, hogy az általa Besztercére küldött szerzeteseket a város visszaűzte. A hitújítás tehát akkor már megindult Besztercén.⁷⁸

A besztercei városháza a piactér nyugati során, az Új utca sarkán épült. Szi-lágyi Mihály 1457-ben történt, nagy pusztítást okozó támadása után a városhá-zát is újra kellett építeni. A számadáskönyvek 1487-től kezdve értesítenek e munkákról. 1533-ban a plébániatemplom 1508-ból való hátszpadjának mestere, Antal asztalos a városháza ablakain dolgozik. 1535-ből dési kőműveseknek a városházán végzett tevékenységéről maradt feljegyzés. A későbbi átépítések következtében a városháza helyén álló jelenlegi épület semmiféle középkori nyomot nem mutat.⁷⁹

A város (6. ábra) egykorú, késő gótikus lakóházai kétszintesek és elsősorban a piac északi oldalán, a plébániaházhoz csatlakozó Búza sornak a 15–16. szá-zad fordulóján részben átépített házai között tanulmányozhatók. A plébániaház széles, csúcsíves, kőkeretes bejáratának belső pálcatajai a csúcsnál egymást áthatják (339. kép). A fölöttük lévő négyszögletes fülkét nagyméretű, zömök tárcsapajzs foglalja el. Antikva betűs felirata: *I(n) H(onorem) IESUS MA(riae) A(nno) 1480*. A felirat alatt a nap és a hold látható. A kaputól kelet felé kiugró lábsház sor első háromtengelyes, alul két félkörívű árkáddal nyíló része még a plébániaház tartozéka. Emeletén a két nyugati ablak közötti fülkében gótikus, valószínűleg Miklós püspököt ábrázoló kőszobor foglal helyet. Az emelet ezen előreugró részén alakították ki a szokásos nagy lakótermet, amelybe finoman faragott, szemöldökgyámos, pálcatagos ajtó vezet. A soron következő káptalan-házat Kreczmer Péter 1432-ben a Mária mennybemenetele-fraternitásnak aján-dékozta. Az 1457. évi tűzvész után a ház újra felépült. Építésére Paul Forster bányatulajdonos Orsolya nevű felesége 1505-ben tett adományt. A mellette álló házát 1486–1487-ben a városi adókönyv Peterman polgár tulajdonának mondja. Kengyelt és hatágú csillagot mutató címere megtalálható a ház hom-lokzatán húzódó árkásor zárókövén és a ház emeleti udvari szobájában lévő, pompás szemöldökgyámos ajtó heraldikai jobb oldalán, az utóbbi helyen mi-nuszkulákkal írt *peterm(an)* névvel együtt. Az ajtón a hornyok közti két körte-tagos bélletgyám fölötti teret foglalja el a tulajdonos, illetve a heraldikai bal oldalon Beszterce város tárcsapajzsos címere. Fenn, a szemöldökön 1480-as évszám van a kőkeretbe bevésve. A sűrű vakműművekkel és stilizált levelek-vel, valamint vas veretekkel díszített fa ajtószárny is megmaradt. A Peterman-ház emeletének nagy lakószobája éppúgy a piactér felé néz, mint a plébániahá-zé. A Búza sor többi házai az ismertett épületekkel egykorúak lehetnek. Ezt

⁷⁸ Adattár.

⁷⁹ Adattár. DAHINTEN i. m. 371–372.

földszinti árkádjaik és egy vagy két horonnyal tagolt bordás keresztboltozataik egyértelműen bizonyítják. A piactér keleti sarkán állt Andreas Beuchel háza. A tehetős tulajdonost 1532-ben árulásait kivégezték. A kétszintes ház emeletét háromosztású ablakok világítják meg. A kökeretek többszörös tagolása a reneszánsz gyakorlatnak megfelelően alul már derékszögben végződik. Ugyanígynek a földszint félkörívű ablakai is. Az emeleti homlokzat befalazott, szemöldökgyámos ajtaja és a kapualj félköríves pincelejárata még tiszta gótikus formákat őriz. A régi város délnyugati sarka közelében, nem messze a Kádár-toronytól szintén áll egy négyszögű, késő gótikus emeleti ablakkal rendelkező ház. Gótikus kökeretű ajtók még számos házban fellelhetők.⁸⁰

A városfalak építése az 1465 után lebontott és a városon kívül eső vár köveiből a 16. század elején tovább folyt (340. kép). 1501-ben II. Ulászló megerősíti a tanács határozatát, amely szerint a kívülről behozott borért hordónként fizetendő 50 dénárt a város erősítésére kell fordítani. Ez az intézkedés a falrepedések kijavítása és más szükséges épületek emelése érdekében történik. 1521-ben Zápolya János vajda értesíti a várost, hogy a király levele szerint a domonkos kolostor falainak egy részét útkészítés végett a város le akarja bontani. Ez ügyben a vajda helyszíni szemlét tart szükségesnek. 1522-ben II. Lajos 150 forint adót enged el Besztercének, hogy a pénz felhasználásával két kőbástyát készíthessenek a város védelmére. E félkörívű védőépületek a város északkeleti előterében meg is valósultak. 1525-ben a város és a domonkosok a vajda előtt meg egyeznek, hogy a kolostor az 1521-ben említett falait megtarthatja, veszély esetén azonban az átjárást akadályozó falat le kell bontani, amelyet megfelelő időben újra fel lehet emelni. 1539-ben János király a várost a városfalak gondozása érdekében felmenti azon kötelezettsége alól, hogy egy nagyszebeni építkezéshez az ottani tanács által kért munkásokat elküldje. A városfalak építése és karbantartása tehát a század első felének veszélyes időszakában az említett oklevelek bizonyága szerint Besztercén is állandó készenlétet követelt.⁸¹

A besztercei kézművesek közül 1496-ban szerepel Daum György kőfaragó, aki a város melletti Szent Lénárd-kápolnán végzett munkájáért 20 forintot kap. A 16. század elején, 1504-ben ismeretes Péter kőfaragó. Házában írja át Marai Albert 1502-ben kelt végrendeletét a közjegyző. 1534-ben Gergely kőműves elismeri, hogy nincs több követelése az apja, János kőműves által Szőcs János besztercei polgárnak eladott gyöngyök ügyében. 1536-ban Désen a plébánia-templomban dolgozik György besztercei cserepes. Többször szerepel Gábor festő (1525, 1526), aki 1527-ben és 1528-ban egyszersmind a városbírói tisztet is betölti.⁸²

⁸⁰ DAHINTEN i. m. 379–389. VĂTĂȘIANU 567–568. kép.

⁸¹ Adattár. NIEDERMAIER 123; 5., 86. kép.

⁸² Adattár.

A MEZŐVÁROSOK ÉS FALVAK ÉPÍTKEZÉSEI

A szász mezővárosok és falvak egyházi építkezései

A segesvári és medgyesi plébániatemplom késő gótikus építkezéseivel függ össze a Küküllők völgyeinek szász mezővárosaiban folytatott hasonló tevékenység. Muzsnán a nagyszebeni András kőfaragómester alakította ki a templom mai csarnokterét és az ezt borító, a korábbi keleti pillérpár felhasználásával a további három nyugati pillérpáron nyugvó, kis trapéz végződésű téglabordák alkotta hálóboltozatot (341. kép; 51. ábra). A két középső, nyolcszögletű pillérpár homorú oldalai élben találkoznak. A nyugati pár csavartan vályúzott. A hosszú szentélyt a hozzá észak felől csatlakozó sekrestyével finoman faragott kőbordás, csillag alakú hálóboltozat fedi. Keleti zárókövét Madonna díszíti 1525-ös évszámmal. Két másik zárókövén koronából kinövő lovat ábrázoló címer látható, amely a szentségházon is megismétlődik. A sekrestye bejáratának négy pár vájatos oszlopszékről induló, lépcsőzött pálcaműve a keretező fiatornyokkal és a középső, számárhátíves, felül kétfelé hajló keresztvirággal koronázott, összefoglaló ívvel együtt az egykorú kolozsvári építkezéseken megjelenő udvari művészeti hatás helyi továbbfejlesztésének tartható. Az ajtó fölötti gyaumon a feltámadt Krisztus szobra finom, toronyszerű baldachin alatt jelenik meg. A muzsnaihoz hasonló megoldást mutat Ecelen és Berethalmon az ottani templomok sekrestyeajtaja és talán Keresztényszigeten is a most csak részben látható déli hajóajtó. A muzsnai sekrestyebejárat melletti szentségház a segesvári Hegyi templom szentségházának (331. kép) leegyszerűsített változata. A szentély déli falába hármasszámárhátívű, papi ülőfülke mélyed. A hajó északi és déli, boltozott előcsarnokát a 16. század elején kápolnával és lőrészekkel ellátott harmadik szinttel megmagasították. A déli kápolna északi falán 1491-es évszám olvasható. Az átépítés mesteréről János helybéli plébános 1498-ban írt levele emlékezik meg, s a szövegből a muzsnai munkák ez év körüli befejezése is kikövetkeztethető. 1536-ban a helybéli plébános Ferenc doktor.⁸³

A keresztényszigeti templom (28–29., 30/B ábra) András kőfaragó által végzett, 15. század végi átalakítása az épületet Muzsnához kapcsolja. A Szerváciusznak szentelt egyház hajójában a hálóboltozatot nyolcszögű, élükön hengertagozattal ellátott pillérek hordják. Ezekre a bordák közvetítés nélkül metsződnek. A riomfalvihoz hasonló, kétoldalt 2-2 boltszakasszal kialakított mellékszentélyek a főszentéllyel együtt a 14. század végéről származnak és keresztboltozatosak. A főszentély déli oldalán vörös márványból készült, igen finoman kidolgozott, enyhén számárhátívű, fiatornyokkal kereteit, papi ülőfülke nyílik. Művészi színvonala és Erdélyben ritka anyaga teszi különösen figyelem-

⁸³ FABINI: Andreas Lapidica 32; 33. és 35–41. kép. FABRITIUS-DANCU 63 (Muzsna). DRĂGUȚ 65–66. kép. HORWATH: Kirchenburgen 58, 65.

re méltóvá. A déli elfalazott ajtó szintén keresztvirágos és fiatornyos lehetett, s így talán kapcsolható a muzsnai sekrestyeajtóhoz. Az építkezés 1486 után indulhatott meg, és 1498-ban fejeződött be. Erre enged következtetni János muzsnai plébános említett levele. Ez arról szól, hogy András kőfaragó 400 forintért boltozta be a keresztényszigeti templomot. Az eredeti szerződésen felül, amelynek kötésekor a muzsnai plébános jelen volt, elkészítette az ablakok kőrácsait is. Ezért a kőfaragó még 100 forintot követelt. A muzsnai plébános ez utólagos ügyben írta levelét a nagyszebeni tanácsnak.⁸⁴

Az eceli templom magasított szentélyét (99. kép; 18–19. ábra) sekrestyeajtójának 1499-es évszáma és déli falába mélyedő, a muzsnai sekrestyeajtó számráthátívét idéző, hármass papi ülőfülke keltezi. Ugyanakkor készültek a kereszthajószárnyak, valamint a mellékhajók, a szentély és az észak felé eső sekrestye hálóboltozatai is. A szentélyboltozat a medgyesi ferences templom szentélyboltozatát követi. Lehet, hogy András kőfaragómester a századvég e munkáiban is részt vállalt.⁸⁵

Az egykorú hálóboltozatok változatai a szász mezővárosokban máshol is megfigyelhetők. Így pl. Prázsmáron a kereszt alakú templom nyugati szárnya 1515-ben emelt meghosszabbításának (362. kép; 63. ábra) vagy a baromlaki (4. ábra), lessesi, vízaknai, szászújfalusi egyházak hajóinak boltozatain.

A legnagyobb szabású építkezés a berethalmi Mária-templomban folyt (342–350. kép; 5. ábra). A háromhajós csarnoknak a muzsnaihoz hasonló, csillag alakú hálóboltozatát három pár nyolcszögű pillér tartja (344. kép), akár csak Segesvárt a Hegyi templomban (329–330. kép) és Medgyesén a vártemplom fő- és déli mellékhajója között. A boltozati bordák mindenütt lépcsős gyámokra támaszkodnak. A nyugati, kettős bejárat (345–346. kép) a kolozsvári Farkas utcai temploméra (281. kép) emlékeztet. Fölötte a Jagelló-kori ország- és a Zápolya-címer látható. Az északi ajtószárny az 1524-es évszámot viseli. A valószínűleg korábbi, sokszögű szentély is a század első negyedében kaphatta a hajóéval rokon hálóboltozatát (344., 347. kép). A sekrestyeajtó intarziás reneszánsz szárnyának 1515-ös (348. kép) és a nyugati ajtó 1524-es évszámai elég pontosan megadják a keletről nyugat felé haladó építkezés idejét. A szentély és a hajó két-, illetve háromosztású ablakai késő gótikus kőrácsokkal díszesek (342–343. kép). Az Olajfák hegyét, a keresztre feszítést és Simeon jövendölését (Mária szívét tör járja át) ábrázoló domborművekkel ékes szószék (349–50. kép) talán a brassói Ulrik szobrász műve, aki 1523-ban Berethalmon járt.⁸⁶

Nagysinken (55. ábra) a román kori bazilika átalakításának kezdetét a délkeleti torony ajtaja mellett kőbe vésett, 1498-as és 1499-es évszámok jelezhetik.

⁸⁴ FABINI: Andreas Lapidica 32; 32–33. kép. HORWATH: Kirchenburgen 82–86. Adattár.

⁸⁵ FABINI: Andreas Lapidica 33; 40–41. kép. HORWATH: Kirchenburgen 69–72.

⁸⁶ DRĂGUȚ 58; 60–62. kép. ENTZ: Gótikus építészet 214; 167–170. kép. VĂȚĂȘIANU 734; 691–692. kép. A berethalmi kőszószék párkányához közeli rokon töredéket az Erdélyi Történeti Múzeum kőtára őriz Kolozsvárt.

A szentély eredeti végződését lebontották, s helyette sokszöggel zárt, támpilléres végződést emeltek. Az új szentélyt csillag alakú hálóboltozattal fedték. A szentély ma már eltakart, vakolatba bekarcolt és fekete festékekkel kiemelt, 1522-es évszáma valószínűleg az ottani boltozat befejezését jelzi. A hatalmas templom északi falának belső felületén festett felirat nevezi meg, 1526-os évszámmal, a főhajó csillag alakú hálóboltozatának mestereit, Valentinus Dallendorffert és Johannes Kacendorffert.⁸⁷

Beszterce vidékén a 15–16. század fordulóján több, részben új templom építésére, részben már meglévők módosítására került sor. E tevékenység összefügghetett V. László 1453-ban kiadott oklevelével, amely szerint a király elrendelte, hogy az erdélyi káptalan vezesse be Hunyadi Jánost Beszterce, Szászlekenke, Királynémeti, Besenyő, Törpény, Nagydemeter, Jád, Zolna, Budak, Malomárok, Dipse és Sajónagyfalu birtokába. 1472-ben Mátyás Besztercének adományozza Dipse, Szászlekenke és Nagydemeter kegyúri jogát, s ezt II. Ulászló 1496-ban újból megerősíti. Ezek az adományok egyrészt összefüggtek a Hunyadi-család besztercei grófi címével, másrészt az 1472-ben felsorolt falvak templomai besztercei kapcsolatának megszilárdításával és Beszterce város egykorú építészeti tevékenységének fellendülésével. A felsorolt községek templomainak jelentős hányadában ez időben valóban élénk építkezés folyt. Zolnán (97. ábra), Nagydemeteren és Szászlekenkén (78. ábra) ekkor emelték a templomkerítés többemeletes, négyszögű védőtornyait. Zolnán a Péter apostolnak szentelt egyház János fia Simon nevű plébánosának II. Pál pápa 1467-ben megengedi egy hordozható oltár használatát. 1477-ben Mátyás felhívja az erdélyi püspök figyelmét, tartsa tiszteletben Nagydemeteren Beszterce város kegyúri jogát. Árokalján az 1524-es évszámmal ellátott szentségfülke egymást átható pálcátágokkal, a félkörű fülke fölötti szamarhátívvel, a nap és hold népies jellegű ábrázolásával tanúskodik e késői korszakról. Szászbudakon az egyhajós templomot ugyan később erősen átépítették, de egyes részletei beilleszthetők a szóban forgó, Beszterce vidéki építőgyakorlatba. A századforduló szerkezetei és részletei alátámasztják azt a véleményt, hogy mai, fő formáikban ekkor épültek Dipse (17. ábra), Besenyő és Törpény (94. ábra) egyhajós, késő gótikus templomai. Dipse templomának háromosztású, csúcsíves ablakai, a szentély trapéz végű, vékony bordák alkotta keresztboltozata és a pálcátágos, széles déli kapu megerősíti a kaputól nyugatra eső támpillér 1482-es évszámának az építés idejét jelző szerepét. Besenyőn a kétszakaszos keresztboltozattal fedett, hosszú, támpilléres szentély diadalíve hálóboltozatos hajóra nyílik. A szentély északi bejárata a nyugati toronyajtóval együtt csúcsíves, a déli szemöldökgyámos. A torony első emeletének nyugati és déli ablakai csúcsívesek. Legfejlettebb megoldást a törpényi, ma ortodox templom mutat. Hosszú, széles, támpilléres szentélyét keresztboltozat fedi. Egyetlen tágas hajója változatos ki-

⁸⁷ ANTONI, ERHARD: Die Großschenker Kirchenburg. Bukarest 1982.

alakítású, csillag formájú hálóboltozatának nyugati felében két oszlopon nyugvó, hálóboltozatos karzat helyezkedik el. A templom belső terét késői kőrácsú, kettősen osztott, csúcsíves ablakai dél felől világítják meg. A karzat nyugati ablaka háromosztású, a halhólyagnak csak befoglaló alakját mutató kőrácsal. A hajó és a szentély déli ízesülésénél a tetőtérbe csigalépcső visz fel. A szentély északi oldalán lévő szentségfülke oromzatát a Fájdalmak emberét ábrázoló dombormű tölti ki. A finoman faragott fülke 1504-es évszáma az épület emelésének befejezésére utal. Törpény megüresedett plébánosi tisztségére 1530-ban somlyói Báthori István királyi helytartó Klein Jánost, a kolozsvári Szent Mihály-templom reneszánsz sekrestyeajtójának építőjét (1528) ajánlja. 1505-ben említik a besztercei domonkosok halastava közelében a Szervácnak, Bálintnak, Balázsnak és Orbánnak szentelt, nagyidai kápolnát.⁸⁸

A korábban már említett segesvári és brassói bronz keresztelőmedencék (120., illetve 211. kép) mellett a segesdi (14. század második fele) és a kisselyki (1477) darabok mutatják, hogy ilyen berendezési tárgyak a kisebb szász települések templomaiban is megtalálhatók voltak (351., illetve 352. kép).

Szászföldi templomvárak

A 15. század folyamán egyre növekvő veszélyt jelentő török támadások főként az ország déli vidékét fenyegették. A mezővárosok és falvak védelme számára az állandó jellegű anyagból épült templomok látszottak legalkalmasabbnak. Az ilyen építkezések legmagasabb fokon az erdélyi szászok súlyos helyzetbe került területén váltak időszerűvé. Szászföldön a települések többsége már a 13–14. században felépítette a háromhajós bazilikák erős nyugati tornyát (Nagydisznód, Nagysink [55. ábra], Kereszténysziget [28–29. ábra], Homoróddaróc, Szászhermány [76. ábra], Keresztényfalva stb.). Ezek figyelőhelyként, mentsvárként egyaránt használhatónak bizonyultak. A 15. század közepétől kezdve további jelentős fejlesztésre került sor. Az ekkor emelt parasztvárakkal egy időben kezdődő s mind szélesebb körű építkezés korai bizonyítéka Mátyás király 1466-ban kelt oklevele. Ebben az uralkodó eceli Tabiási György kancelláriai jegyző fiának, Lászlónak kérésére megengedi, hogy háború esetén Szentágota mezőváros lakosságának csak a fele vonuljon hadba, másik fele az ottani erősség védelmére helyben maradhasson, nehogy az őrizet nélkül hagyott „fortalicium” idegenek kezére kerüljön. A templomvárat (90. ábra) körülvevő védőfal ugyan nem maradt meg, de négy négyszögű kőtornya (Cipész-, Szabó-, Kovács- és Kádár-torony) ma is áll. Mivel e tornyok a fokozatosan három falgyűrűvé fejlesztett erődítmény legkorábbi falgyűrűjéhez tartoztak, építésük kezdete az 1450-es évekre nyúlik vissza. – Ugyancsak Tabiási László jár köz-

⁸⁸ POPA: Biserici 299–324. Adattár.

be a királynál 1471-ben az eceli templom védőrendszerének kialakítása érdekében. A királyi hozzájárulás kifejezetten megmondja, hogy a település lakossága arra törekszik, hogy plébániatemplomát tornyokkal, falakkal, a falak elé ugró védőművekkel lássák el. Ezek legnagyobb része ma is áll (99. kép; 18. ábra). Az így biztonságossá tett épület belsejének művészi kialakítása 1499 előtt történt meg. – 1502-ben kelt Kőhalmi Máté lessesi plébános végrendelete. Ebben temploma díszítésére rendeli kárpitjait, miseruháját és „defendicula mea cum bombardis”, tehát a védőműveket lőfegyvereivel. Nagyjából az ő idejében kaphatta a templom háromhajós hosszháza trapéz végződésű bordákból álló hálóboltozatát. Az öttornyos, négyszögű, hatalmas erődítés déli falát bővítették, és a délkeleti, ötszögű védőművet a rajta látható 1522-es évszám szerint akkor fejezték be. A négyzet alaprajzú, lőréses, vastag falú nyugati torony is ekkortájt épülhetett.⁸⁹

Az idézett egykorú források tanúsága egybecseng a megmaradt, nagyszámú, a Beszterce vidékiekkel együtt mintegy nyolcvanra tehető emlékekkel. A nagy városokon kívül élő szász lakosság elsősorban magát a templomot tette védelemre alkalmassá. Megemelték a szentélyt, és támpillérekkel, felső védőfolyosóval, szuroköntő nyílásokkal, lőréssorral látták el. Az épület falait megvastagították, falpillérek által tartott falívekkel tették ellenállóbbá (Buzd, Boldogaszony, Jakabfalva [353. kép; 26. ábra], Szászalmád [354. kép]). A hajót alacsonyabb szinten falazott vagy fából készült, zárt gyilokjárókkal erősítették. Ahol hiányzott, kiépítették az új nyugati tornyot; a szentély fölé is gyakran helyeztek tornyot (Lesses, Morgonda, Homoród [355. kép]). A szentély háromszintes, toronyszerű kiképzésének festői példája a Medgyes melletti Buzd temploma. Déli oldalán a csigalépcső tornya a párkány magasságáig emelkedik fel. A magasítás téglából épült. A nyilván eredetileg is kerített cintermet magas várfalakkal vették körül. A várak négy- vagy sokszögű sarkain általában újabb négyszögű tornyokat, nemegyszer külön hatalmas kaputornyokat emeltek. A várfalakat és tornyait olykor pártázatosan alakították ki, és zárt erkélyszerű, lőréses szuroköntőkkel szilárdították meg védelmi lehetőségeit (Muzsna, Ecel [99. kép], Váldhíd). Néhol még a bejáratok csapórácsa is megmaradt (Holcmány, Baromlak).⁹⁰

Különösen nagyszabásúak a Barcaság templomvárai. A tornyos egyházakat kettős, sőt hármassal falgyűrű koszorúzza, nagyméretű kaputornyokkal (Feketehalom, Vidombák). A két legépebb és legnagyobb példa Szászhermányban (356–358. kép; 76. ábra) és Prázsmáron (359–363. kép; 63–64. ábra) maradt meg, ahol az árokrendszer is a legsértetlenebb. A belső vár mindkét mezővárosban belül fafolyosókkal van ellátva, s a lakosság veszélyben történő el-

⁸⁹ Adattár.

⁹⁰ HORWATH: Kirchenburgen. Burzenland IV. 1. 128–158. FABRITIUS-DANCU 14. (Szentágota), 18. (Lesses), 66. (Ecel). Adattár.

helyezése számára háromszintes helyiségsor állt rendelkezésre. Ezek ajtó- és ablakkeretei túlnyomóan profilozott fából készültek, részben késő gótikus (358. kép), részben egyszerű reneszánsz formákkal. Érdekes, hogy a Barcaságban a templom épületét nem erősítették. Annál nagyobb szerepet kapott a tornyokkal telítődött, magas falrendszer, amely szemben a Szeben és Küküllő vidéki templomvárakkal, többnyire kör vagy tojásdad alakú.⁹¹

A szóban forgó épületfajta leginkább reprezentatív védelmi rendszere a Medgyessel versengő Berethalomban valósult meg az 1510-es, 1520-as évek folyamán. Az egyház háromhajós csarnokát a hozzá csatlakozó szentéllyel hármassal falgyűrű övezi, öt tekintélyes toronnyal (342–343. kép; 5. ábra). Közülük a délinek dongaboltozatos földszintjét kápolnaként alakították ki, és késő gótikus, alakos festéssel díszítették (Köpenyes Mária, Angyali üdvözlés, Háromkirályok, Utolsó ítélet [364. kép]). A tornyokat zsindegy alakú, középkori cserép fedti. Az épületegyüttes meredek dombot koronáz és festői szépségű benyomást kelt.⁹²

A templomok belsejét az erősítéssel nagyjából egy időben különböző rendszerű, magas színvonalú hálóboltozattal fedték (Váldhid, Ecel [18. ábra], Baromlak [4. ábra], Jakabfalva [26. ábra]. Feketehalom, Szászkézd, Hégen, Prázsmár [362. kép] stb.). A miklóstelki hálóboltozatos teremtemplomot (50. ábra) a szentély festett felirata szerint a segesvári Stephanus Ungar mester 1524-ben fejezte be. A nagykapusi, védőrendszerrel ellátott, hálóboltozatos szentély a már reneszánsz sekrestyeajtó feliratának tanúsága alapján 1519-ben valószínűleg berethalmi mintára készülhetett. Sekrestyéje emeletes, és elrendezése (belső csigalépcső, hálóboltozat) a dési református templom azonos részletével mutat rokonságot. A volkányi templom várfalának déli szakaszán az egyik befalazott ajtón lévő 1529-es évszám terminus ante quem-ként értékelhető. A Szerdahely melletti Buzdról (13. ábra) fennmaradt egy 1500 körüli, sommás leírás. Gergely nevű plébánosa felsorolja, hogy templomának van harangtornya, harangja, felszentelt temetője és keresztlőkútja. A báznai templom szentélyének magasztására és az épület körüli védőművek emelésének időpontjára hiteles bizonyíték a szentségfülke 1504-es évszáma. Nyílását bronz védőrács zárja, fölötté a számárhátíves oromzatban a *Vir dolorum* látható.⁹³

A szász templomok és védelmi építményeik számára 1494 és 1520 között – a nagyszebeni és segesvári számadásokból kitűnően – sűrűn folyósítottak 3-tól 16 forintig terjedő segélyt. 1494-ben Homoróddaróc, Homoródbene, Nagycsűr, Omlás, Szakadát, Rádós, Szászfehéregyháza, Szászveszöd és Ugra részesült az említett városoknak főleg erősítési célra adott hozzájárulásaiból, 1496-ban Nádpaták, Rosszcsűr, Szászorbó, Szerdahely, 1503-ban Szászdálya, 1504-ben

⁹¹ Burzenland IV. 1. 128–131; 138–153. kép (Feketehalom), 138–141; 170–176. kép (Vidombák), 146–149; 182–190. kép (Szászhermány), 149–158; 191–207. kép (Prázsmár).

⁹² FABRITIUS-DANCU 68. DRĂGUȚ 153. kép.

⁹³ FABRITIUS-DANCU 16, 27, 28, 42, 45, 66, 70 és 71. HORWATH: Kirchenburgen 10 (Miklóstelke). Burzenland IV. 1. 132 (Volkány). VĂTĂȘIANU 735; 693. kép (Bázna).

Holcmány, Kereszténysziget, Kis- és Nagypold, Segesd, Szászerked, Szászsztentlászló, 1505-ben Netus, 1506-ban Báránykút, Felek, Fenyőfalva, Hégen, Szászkézd, Szászsáros, Vérde, 1507-ben Nagysáros, Sellenberk, Újgyház, 1508-ban Szászbuda, 1509-ben Dolmány, Márpod, 1520-ban Prázsmár.

Mivel az akkori építkezések, magasítások a könnyebb téglanyagból történtek, néha a segítyezés e körülményt külön is megemlíti (Gierelsau, Holcmány, Sellenberk). Netusban a boltozásra, Nagy- és Kisapoldban, Prázsmárban kifejezetten az erősítésre, Dolmányban és Márpodban a toronyra, Sellenberkben és fegyházán a cinterem részére, Keresztényszigeten a harangra adták a pénzt. Az összeg rendeltetéseként általában a „structura ecclesie” megjelölés szerepel. Erre jó példa a nagycsúri, 13. század első feléből származó, háromhajós, nyugati tornyos bazilika késő gótikus bővítése (365–366. kép). Ennek során a szentélyt téglával felmagasították, s föltötte löréses körfolyosót létesítettek. A szentély és a főhajó hálóboltozatot kapott, vékony, trapéz végződésű bordákkal. Az 1493. évi török támadás után, a nagyszebeni számadáskönyv szerint 1494-ben az épületen szükséges javításokra pénzsegélyt folyósítottak. A templom külső északi oldalán, a párkány alatt festett, fekete kváderezés látható 1504-es évszámmal. Ez jelenti a munka befejezésének idejét.

1469-ben a segesvári tanács értesíti a nagyszebeni tanácsot, hogy Mese és Rádós falvak teljesen leégtek. Ugyanez történt 1520-ban Szászhermányban és Feketehalmon. A kár nem ismeretes.⁹⁴

A falvak egyházi építkezései

A 15–16. század fordulója a falusi templomok többsége számára kisebb-nagyobb módosításokat hozott. A leggyakrabban új, a hajóval azonos vagy közel azonos szélességű, támpilléres szentély épül a falba közvetlenül metsződő vagy gyámokra támaszkodó hálóboltozattal, amelyek bordái kettősen hornyoltak vagy nyújtott ívpárjaik végén kis, trapéz metszetű tagozattal végződnek. A bordák nemegyszer téglából készülnek. A gyámok lépcsősek, máskor címerpajzsokkal, ember- vagy állatfejekkel díszesek. Igényesebb átépítések esetén a boltozat a hajóra is kiterjed. A nyugati homlokzati tornyok általában a védelmet is szolgálják. A bejáratok legtöbbször egymást átható pálcátaggal ellátott, szemöldökgyámos nyílásúak. A tagozatok sokszor vájatos oszlopszékekről indulnak ki. Formakincsük igen ötletes, népies felfogásról tanúskodik. Olykor a fafaragás mintáit is alkalmazzák (Nagybacon). Csicsókeresztúron a római katolikus templom déli ajtaján a rozettasor föltötte minuszkulás írást utánzó szemöldök jelenik meg (239. kép). A csúcsban vagy egyenesen záródó ajtókon a tagozatok nemegyszer alul derékszögbe törve végződnek, jelezvén a késő gótika és

⁹⁴ Adattár. FABRITIUS-DANCU 8. (Nagycsúr).

a reneszánsz formák keveredését (Csombord, Szentbenedek [367. kép], Agyagfalva). A csúcsíves ablakok kőrácsein a három- és négykaréjok mellett a halhólyag is nagy szerepet kap. A kőrácok falusias leegyszerűsítése, elmértania-sodása sok helyen tapasztalható. Főként a Székelyföldön gyakori az ablak csúcsában alkalmazott kőrácoknak olyan kettős vagy lóhereívű kialakítása, amely kétrészes ablakot sugall, az osztósudár azonban szinte mindig hiányzik (Zabola [383. kép]). A szentségfülkéken kedvelt a számárhátív. A merev rácsozatú keretelés vagy a gazdag, népies jellegű növényi díszítés különböző fokozatai a helyi mesterek találékonyságáról és saját formanyelvük előszeretettel való alkalmazásáról tesznek bizonyosságot (Szászivánfalva [368. kép]). A vésett vagy festett évszámok egyre gyakoribbakká válnak akár a boltozaton (zárókő, gyám), akár a nyíláskereteken vagy szentségfülkéken.

Feltűnő a középkori Magyarország keleti felének, így Erdélynek is az ország többi területéhez képest igen élénk és nagyszámú emlékekkel alátámasztható építő tevékenysége. Az újjátás igénye e hegyekkel zárt vidéken később merül fel, mint az ország központjában és a nyugati részeken.

A megyék egyházi építkezései

Teljesen új templomok ritkán épültek. Ezek közé tartozik a Szászföldbe mélyen beékelődő, akkoriban Felső-Fehér megyéhez tartozó Kövesd temploma. A falunak már régtől fogva csúcsi Tomori Miklós volt a földesura, de adománylevele a parasztháborúban elpusztult, s ezért 1514-ben újból bevezették a birtokba. Ugyanő 1522-ben kövesdi részbirtokát 700 forintért eladta Sárvári Miklós munkácsi és fogarasi várnagynak, de úgy látszik, a templom kegyuraságát megtartotta. Ezt igazolják a nyugati bejárat 1535-ben, a szentségfülke 1537-ben elkészült, már reneszánsz stílusban faragott, jó művészi színvonalú alkotásai, amelyeket még az ő címerével ékesítettek. Az egyhajós épület támpilléres szentélyét hálóboltozat fedte. Déli homlokzatának ablakkőrácsei szervesen illeszkednek a 16. század elejének építészeti gyakorlatába. Építtetője bizonyára Tomori Miklós, aki a részleteket a harmincas években már az új stílusban fejeztette be.⁹⁵

A Dés melletti Szentbenedeken épült a 16. század elején az úgynevezett Kornis-kápolna kisméretű, egyhajós, sokszöggel zárt szentélyű, támpilléres, szép arányú épülete. Nyugati homlokzata előtt alul négyszögű, felső két emeletén nyolcszögbe törő torony emelkedik. Hasonló a környéken a szarvaskendi római katolikus templom nyugati tornya is. A szentbenedeki kápolna tömegelrendezése rokon a dési Szent István-temploméval. Nyugati, csúcsíves ajtajának tagoza-

⁹⁵ HALAVÁTS GYULA: A kövesdi református templom. EM XXXII. 1915. 101–106. BALOGH: Erdélyi renaissance 200, 264–265; 155–157. kép.

taí alul derékszögben végződnek (367. kép). Jelenleg a falu ortodox felekezete használja.⁹⁶

Valószínű, hogy a Tötör, később Tötör nevű, Doboka megyei község egyhajós templomát az 1548–1578 között a megyében ispáni tisztet viselő Tötöri Balázs építtette a 16. század első felében. Déli ajtaja és ablakai csúcsívesek, de tagozataik lenn derékszögben végződnek, akárcsak Szentbenedeken és Csomabordon az ottani egyházak nyugati bejáratain. E legutóbbin bekarcolt évszám látható, amely talán 1502. A tötöri templom cintermét 1519-ben említik.⁹⁷

A Csanád nemzetség enyedszentkirályi birtokközpontjának még nyilván 13. századi egyháza helyett feltehetően a Bánffy család egy új, késő gótikus templomot emeltetett, vagy a régit teljesen újjáépíttette. A hajóhoz hosszú, sokszög-záródású, támpilléres szentély csatlakozik. Két déli ablakának leegyszerűsített halhólyagos kőrácsa eredetileg talán kétosztású nyílás csúcsívét díszíti. Belsejét hálóboltozat borítja. Csúcsíves diadalíve rézsús kiképzésű. Déli, egyenes záródású ajtajának gyámját gyémántmetszés ékesíti. Fölötte korábbi eredetű, csúcsíves ablak nyílik. – Új, sokszögű, támpilléres szentély épült a 13. századi eredetű templomhoz Magyarokkapuson (369. kép), nyilván a kegyúr Gyerőfi család kezdeményezésére. Az 1503-as évszám a délkeleti támpilléren az építkezés idejét is meghatározza. A korábbi hajó fölé magasodó későbbi szentély olyan tömegarányt mutat, amely Erdély gótikus templomai esetében a 14. századtól kezdve főleg a szászok, de a magyar területek gyakorlatát is jellemzi a szászsebesi, király által támogatott plébániatemplomtól (43. kép) Bánffyhunyad (301. kép) és Kiskapus egyházáig. Ez utóbbi, Máriának szentelt templom további építési szándékára vall Gyerőfi Zsigmondné 1519-ben kelt végrendelete, amelyben Gyerőfiné bíborszövetének eladási árát a további építkezésre hagyományozza. – Ugyancsak új, támpilléres szentélyt kapott a 16. század első harmadában a Mikola család Erzsébetnek szentelt temploma Szamosfalván (370. kép). Az épület belsejét késő gótikus kőrácsú, csúcsíves ablakok világítják meg (371. kép). A szentély bordás keresztboltozatának záróköve részarányos, reneszánsz pajzsban a Mikola nemzetség koronából kinövő dāmvdját a nap és hold kíséretében ábrázolja. A kőbe vésett építési felirat Mikola László erdélyi alvajdát nevezi meg, akinek sírlapját 1557-ből a templom (más családtagokéival együtt [372. kép]) ma is őrzi. – Különleges, csúcsban végződő szentély épült a nagyrapolti, ma református templom 13. századi hajójához, amelyet szép hálóboltozat fed le (54. ábra).⁹⁸

⁹⁶ ENTZ: Szolnok-Doboka 206; 24. és 41. kép.

⁹⁷ ENTZ: Szolnok-Doboka 208. BALOGH: Erdélyi renaissance 289; 133–134. kép. Adattár.

⁹⁸ KELEMEN: Kalotaszeg 14. KELEMEN: Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei. Kolozsvári Szemle II. 1943. 6–7. BALOGH: Erdélyi renaissance 194–195; 282–283, és 144. kép. MIKOLA LÁSZLÓ 1712-ben megjelent családtörténetében írja, hogy az azonos nevű erdélyi alvajda építtette 1530-ban a szamosfalvi templomot. Adattár.

A gyulafehérvári püspök Sárd nevű falujában Zsigmond korában emelt gótikus templom erősítésére a 15–16. század fordulóján került sor. A cintermet a magas terméskőfal tágasan veszi körül. Északi oldalán emelkedik a tekintélyes nagyságú, négyszögű, első emeletéig megmaradt kaputorony (373. kép). Hasonló áll Magyarigenben is a 19. században újonnan épült református templom előtt, a hozzá tartozó kőfal azonban a sárdinál jóval hiányosabb. A sárdi kaputorony sarkai armírozottak, széles, félkörívű bejárata faragott kőből épült, s éppúgy rézsűs élű, mint a szemöldökgyámos emeleti ajtó. A torony földszintjét téglából rakott donga fedi. A nagy kapu belsejének kökeretébe egy, már reneszánsz pajzsba foglalt, farkasfogas címert és *S. B.* (Stephanus Bathori) monogramot karcoltak be, valószínűleg Báthori István fejedelemsége idején. Az aránylag épen maradt erősítés a Maros völgyében ritkaságként tartható számon.

A Kolozsvárra Torda felől vezető út őrzését a Felekre telepített románok látták el. A 15. század végén emelt, Szent Paraszkiváról elnevezett templomuk bordás keresztboltozattal lezárt hajójához kelet felől csúcsos diadalív közvetítésével sokszögű, támpillér nélküli szentély csatlakozik (374. kép). A kettősen hornyolt boltozati bordák, valamint a pálcátagos, szemöldökgyámos déli ajtó egyaránt a századvégre utal. Az ajtó formái kolozsvári kőfaragók közreműködését tanúsítják. A finoman kivitelezett kőépület alaprajzában és felépítésében szervesen beilleszkedik Erdély korabeli falusi gyakorlatába. Létrejöttében szerepet kaphatott Nagy István moldvai vajda támogatása. A település Borbás nevű papja 1446-ból ismeretes.⁹⁹

Akadnak olyan korábbi templomok, amelyeknek bizonyos részletei a 15–16. század fordulóján keletkeztek. A Doboka megyei Alsótők Árpád-kori épületén 1481-ben bizonyos kisebb munkák folytak, ezekhez Nyíresi Tamás deák Szilkerki Andrásnak hat aranyforintot adott. Ez az adat időben jól összeegyeztethető az egymást átható pálcátagokkal díszített nyugati és a vájatos oszlopszékről induló, vékony hengertagos, szemöldökgyámos déli ajtó finom faragványaival. Az 1848-ban elszenvedett tűzvész után gyökeresen átépített kalotaszentkirályi református templom nyugati ajtaja csúcsíves, nyugati homlokzatának két sarka armírozott. Középkori felszereléséből az 1481-ben készült harang maradt meg.¹⁰⁰

A Doboka megyei Galac lebontott templomának két egyenes záródású ajtaját 1946-ban a geryeszegi kastély kertjében láttam. Az egyiken 1489-es évszám volt látható. Lehet, hogy az 1517-ben és 1523-ban említett kápolna, amely Fehéregyháza felé esett, s amelyről az ottani „Kapolnahegh”-et elnevezték, azonos a szóban forgó templommal. De az is lehet, hogy Galacon a plébániatemplom mellett kápolna is épült. – A 16. század első negyede táján készültek a gerendi, a felőri, a komlódi és az ardói templom késő gótikus és reneszánsz keverék stí-

⁹⁹ VĂȚĂȘIANU 567; 522–523. kép. Adattár.

¹⁰⁰ Adattár. KELEMEN: Kalotaszeg 15.

lusú ajtókeretei. Ugyanilyen jellegű a felőri papi ülőfülke és szentségfülke, valamint Ardón a papi ülőfülke. Ardón a plébános 1513-ban Károlyi István volt, ugyanakkor a templom Mindszentek-oltárának János pap, Szent Mihály-oltárának pedig István pap volt az igazgatója.¹⁰¹

Az 1900 körül lebontott, ádámosi unitárius templomból (375. kép) maradt fenn az a lapos faragással és festéssel díszített, négyülése, mennyezetes pad a 16. század első negyedéből, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum őriz. Ugyancsak megmaradt 1526-os évszámmal jelölt, már reneszánsz stílusú, kazettás mennyezete, amely jelenleg a Magyar Nemzeti Galériában van. – A késői gótika és a reneszánsz stílus keveredését mutatja a gogánváraljai református templom magas színvonalú, festett kazettás mennyezete (376–377. kép). Bethlen Miklós, Mátyás király volt retzi kapitánya készítette 1510 és 1520 között. 1903-ban került a budapesti Szépművészeti Múzeumba. Ma ez is a Nemzeti Galéria kincse.¹⁰²

Egykorú adatok adnak hírt már eltűnt emlékekről. 1492-ben Mikola Ferenc kéri Miklós váradi nagyprépostot, hogy a zsoboki birtokán addig Farnas leányegyházaként működő plébániatemplom önállósulhasson, mivel az épületet megújították, és a község lakossága is gyarapodott. A kérést a nagyprépost teljesítette. 1487-ben Ördög Simon – Mihály sólyomkői plébános előtt írt végrendeletében – Szár nevű lovát a Fábiánnak és Sebestyénnek szentelt, sólyomkői kápolna építésére hagyja. Amennyiben ez az adomány az építésre nem volna elegendő, Bordy nevű lovát is a kápolna részére rendeli. Ez utóbbi kitétel arra enged következtetni, hogy az építkezés a végrendelet megfogalmazásakor már folyt Szancsali Sulyok Péter 1467-ben pusztaszentmártoni részbirtokát az ottani, Szent Mártonról elnevezett templom építésére hagyományozza. A néhai Jakcs László és Nagymihályi Andrásné közt lefolyt perben szerepel a Közép-Szolnok megyei Szécsen sírhelyet magában foglaló kőtemplom, amelyet azelőtt két toronnyal építettek. Ez elég feltűnő megoldás egy falusi templom esetében. 1503-ban Cegén cintermet említenek, 1506-ban a vérvölgyi egyházban Urunk színeváltozásáról nevezett oltár szerepel. 1538-ban Egeresen Krisztus testének szentelt oltárról esik szó.¹⁰³

1509-ben az ortodox vallású román lakosság Alsógárdon kápolnát szándékozott emelni. Rákosi Menyhért erdélyi vikárius a káptalan küldöttjét és a gáldi plébánost utasította, hogy a helybeli plébániatemplom cintermében gyűjtsék

¹⁰¹ BALOGH: Erdélyi renaissance 227, 264, 282; 129., 130. és 132. kép. Adattár.

¹⁰² BALOGH: Erdélyi renaissance 298–300; 196–199. kép. Az ádámosi pad: Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Osztálya kiállított gyűjteményeiben. Budapest 1929. 29. Az ádámosi mennyezetről legutóbb: MIKÓ ÁRPÁD–SZENTKIRÁLYI MIKLÓS: Az ádámosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). M. Ért. XXXVI. 1987. 90–98.

¹⁰³ Adattár.

össze a népet, és akadályozzák meg a szkizmatikusok tervbe vett építkezését. Ez valószínűleg meg is történt

Okleveles adatok maradtak a románok kő- és faépítkezéseiről is. Az előbbieket Hunyad megyében tömörülnek (Alsóvárosvíze 1494, Vajdahunyad 1511–1513). Valószínű, hogy Nadaborban és Lonkán is kőtemplomok álltak 1498-ban, illetve 1525 körül. A Jakesok közép-szolnoki birtokain a már említett, 1494-es keletű periratban a következő, részben sírhellyel is rendelkező, román fakápolnákat említik: Korond, Erked, Mojgrád, Papterek, Kucsó, Solymos, Szamosudvarhely, Náprád. A Mezőségen is épültek román fakápolnák (Szélkút 1500, Keménytelke, Lekence, Ikland, Mezőkapus 1539). Faépítmények ez időből nem maradtak meg.¹⁰⁴

A Székelyföld egyházi építkezései

A székelyek legnagyobb mezővárosának, Marosvásárhelynek (378. kép) Lőrinc nevű plébánosa 1484-ben Marosszék helyettes esperesi tiszttét viselte. Meggyilkolása és a templom cintermének megsértése miatt szentbenedeki Márton Péter és János 1497-ben marosszéki birtokaikat Geréb László püspöknek engedték át. 1508-ban Pál deák fia, Bálint tiltakozik Apafi Lénárd és felesége, Madarasi Anna eljárása ellen, mivel a templom általa támogatott Mindszentek-oltára igazgatóságát Barnabás plébános halála után maguk foglalták el. Valószínűleg Lénárddal függ össze a ferences templom déli kapuoromzatán az egyház védőszentjének, Szent Lénárdnak a vértanúságát ábrázoló festmény is. 1511-ben Marosszék birtokadományával segít a vásárhelyi Szentlélek-ispotály romló állapotán. Az ispotály eredete nyilván még átnyúlhatott a 15. századra. A marosvásárhelyi középkori plébániatemplom az 1600-as évek elején pusztult el. A Szent Miklósnak szentelt épület a helybeli református kollégium helyén állt.¹⁰⁵

A csíksomlyói ferences kolostor déli kerengőszárnya keleti felében szemöldökgyámos, egyszerű, befalazott ajtókeret található. Nyílása belső keretének részsűje a gyámoknál gyémántmetszésszerűen keresztezi egymást. Az ajtó alatt részsűs, félköríves bejárat vezet a pincébe, amelynek falai középkoriak, téglaboltozata 18. századi. A felsorolt részletek jól beilleszthetők a 15–16. század fordulójának idejébe, és arra vallanak, hogy az 1800 körüli, nagy barokk átépítés alatt megfelelő kutatással még több középkori nyom rejtőzhet.¹⁰⁶

Mezővárosnak tartható a 16. század elején Sepsiszentgyörgy. Temploma dombon foglal helyet (379–380. kép). A kívül támpilléres, sokszöggel záródó

¹⁰⁴ ENTZ, GÉZA: Mittelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen. Omagiu lui George Oprescu, București 1961. 160–162, 168; 7. kép. Az 1494. évi perirat: Dl. 20145.

¹⁰⁵ ENTZ: Marosvásárhely 35–36; 39–40.

¹⁰⁶ SEBESTYÉN 1929. 24; 26. kép.

szentélyt gazdag hálóboltozat borítja. A kettősen hornyolt bordák gyámkövekre támaszkodnak, amelyeken férfi és női arcot, valamint a napot és a holdat faragták ki. A magas, lőréses várfal tojásdad alakban veszi körül a vele körülbelül egykorú, a 16. század első harmadában emelt épületet, amelyet a hagyomány szerint Dacó Pál 1547-ben fejezett be. E magas, körbefutó fal a 15. században már máshol is megtalálható (Karcfalván, Székelyderzsen, Homoródszentmártonban is ilyen állt).¹⁰⁷

A nyugati tornyos, egyhajós, szentélyében sokszöggel végződő szentdemeteri római katolikus templom a 15. század végén nyerte mai alakját (91. ábra) Mindkét tere hálóboltozatos. A torony földszintjét s eredetileg emeletét is keresztboltozat fedte. Különlegesen gazdag, de szokatlan rajzú, vidékies tagozatokkal készült a nyugati bejárat. A templom késő gótikus építésében szerepet játszhatott a Nyújtódi család. – Ugyancsak hálóboltozatos a nagyajtai unitárius egyház szentélye. Belsejét változatos kőrácsú ablakok világítják meg. 1901-ben került Kolozsvárra, az Erdélyi Múzeum Régiségtárába a középjaiti templom késő gótikus kapuszemöldöke, középen szívből kinövő két hárslevelet ábrázoló címerrel, – Nagyalambfalván a 15–16. század fordulóján kapta a református templom hajója hálóboltozatát (53. ábra), amelynek rajza a déli bejárat mellett 1970-ben megtalált vakolatba bekarcolva került napvilágra. A legutóbbi helyreállítás idején vékony, trapéz végű téglabordáinak töredékeiből többet meg is találtak. A késői építési szakasz valószínűleg ahhoz a Galambfalvi családhoz köthető, amely hadi érdemeiért V. Lászlótól 1456-ban címeres nemeslevelet kapott.¹⁰⁸

Kétterű az agyagfalvi református templom. Támpillérei közt vidékies, de változatos kőrácsú csúcsíves ablakok sorakoznak. Déli és nyugati, szemöldökgyámos ajtaja körül az utóbbinak pálcatagozatai alul derékszögben végződnek. – Szintén kétterű a csikménasági római katolikus templom. Szentélyét késő gótikus kőrácsú, csúcsíves ablakok világítják meg. Hálóboltozata kettősen hornyolt bordákból van kialakítva (381. kép). Ezek kúpos gyámokra támaszkodnak. Az egyik északkeleti gyámján lévő, faragott címer a Hont-Pázmány nemzetség címerére emlékeztet.¹⁰⁹

A késő gótika egyik legmutatósabb, finoman kiképzett temploma Homoródszentmártonfalván épült (25. ábra). Hajóját egyszerű, szentélyét összetett, csillag alakú hálóboltozat fedi. A szentély egyszer hornyolt, trapéz végű bordái tárcsapajzsokkal díszített, lépcsőzetes gyámokra futnak le. A pajzsokat állatok, növények, kardot és buzogányt markoló karok és különböző tárgyak töltik ki. Az

¹⁰⁷ ORBÁN III. 42 és 46.

¹⁰⁸ DÁVID 330–335; 355. és 357–363. kép (Szentdemeter), 211–212, 219_b, 220; 190. kép (Nagyalambfalva). A déli bejárat melletti, bekarcolt rajz értelmezhető felületornamentikának is. A Kolozsváron őrzött címereslevélről rövid katalógustétel: RADOCSAY, DÉNES: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen. AHA V. 1958. 357.

¹⁰⁹ SEBESTYÉN 1929. 26–28; 31. kép (Csikménaság), DÁVID 49–56; 1–11. kép (Agyagfalva).

egyik korona fölött 1522-es évszámot tüntet fel. Az unitárius egyház vizitációs jegyzőkönyve megörökítette a harang évszámát (1481). E két jánosfalvi évszám nagyjából megadja azt az időbeli keretet, amelyben e fejezet székelyföldi templomai épültek, illetve bővültek.¹¹⁰

Egyforma széles a zabolai református templom hosszú hajója és szentélye, amelyeket egymástól erőteljes, csúcsíves diadalív választ el. A kettérű épületet támpillérek veszik körül. Ezek a szentélynél sűrűsödnek. E körülmény a belső térben lévő, részben emberi fejekkel díszített gyámkövekkel együtt világosan bizonyítja, hogy a szentély eredetileg boltozatosnak épült, mégpedig valószínűleg hálóboltozat borította. Az összes ablak egyszerűsített kőrácsokkal kialakított, csúcsíves formát mutat (383. kép). A diadalív déli oldalához támasztották a nagygalambfalvihoz (278. kép) lényegileg hasonló, de számrhátíves nyílású szentségfülkét, amely felül halhólyagpárral díszes, ezek alján egy-egy rozettával (277. kép). Az 1602-es évszám utólag van rávésve a 16. század elején faragott fülke alsó részére.¹¹¹

Nyugati toronnyal épült a farcádi református templom, amelynek a zabolaiával azonos sajátossága, hogy hálóboltozatos szentélye hajójával azonos szélességű. Vékony, trapéz végű szentélybordái lépcsősen tagolt gyámokra metsződnek. Három kereszttel keretezett, csúcsos szentségfülkéje egyéni megoldású. Déli, szemöldökgyámos ajtajának pálcátágjai fenn egymást keresztezik.¹¹²

Háromterű a 15. század vége felé emelt kézdiszentléleki templom (384–385. kép; 32. ábra). A hatalmas nyugati torony mögött hosszú, támpilléres hajó, majd az épület tengelyétől észak felé elhajló, a nyolcszög oldalával záródó szentély helyezkedik el. A déli oldalon késő gótikus kőrácsú, csúcsíves ablakok sorakoznak. A zárt északi falat a háromnegyed magasságig érő, kétosztású támpillérek tagolják. A nyugati homlokzat északi, átlós támpilléren kőből faragott ökörfej jelenik meg. A templom belsejét a 18. században gazdag barokk stílusban átalakították. A szentély északi falán díszes szentségfülke látható (386. kép). Téglány alakú nyílását kovácsoltvas ajtórács zárja. Két oldalát fiatornyok fogják közre. Számrhátíves oromzatát keresztvirág koronázza. Kiképzése közel áll a dúsabb karcfalvi (274. kép) és csíkszenttamási (275. kép) szentségfülkéhez. A cintermet négy kerek saroktoronnyal erősített, közepes magasságú, 16. századi fal zárja le.¹¹³

Homoródkarácsonyfalva Árpád-kori templomának nyugati homlokzata elé 1496-ban zömök tornyot építettek. Az évszámot pálcátágos, gyámos bejáratának szemöldökén faragták meg. – A későbbi időben erősen átépített nagyba-

¹¹⁰ DÁVID 143–150; 109–116. kép.

¹¹¹ ENTZ GÉZA: Két székelyföldi vártemplom. Pásztortűz XXIX. 1943. 78. BALOGH: Erdélyi renaissance 292; 173. kép.

¹¹² DÁVID 108–116; 71–78. kép.

¹¹³ ORBÁN III. 109; 112–113. lap közötti kép. Újabbán a szentélyt észak és dél felé kiszélesítették, s ezáltal kiforgatták az épület eredeti gótikus megjelenését.

coni református templom nyugati tornyának alsó két szintje középkori, amely a hajó nyugati bejáratát részben elfedi. Mivel e bejárat a 15. század végéről való, és szemöldökgyámos kerete fölé népies fafaragásra emlékeztető, rozettás és gyémántmetszéses dísz került, a torony építése a 16. század elejére tehető. Az épület keleti végén másodlagosan elhelyezett, ugyancsak gyámos keretű ajtó bélletébe 1508-as évszámot véstek. Ez az utólagosan odakerült évszám esetleg vonatkoztatható a csúcsíves bejáratú torony építésére.¹¹⁴

A legszerényebb toronymegoldást a nyárádszentlászlói unitárius egyház őrizte meg. Ennek tornya 1496–1497 körül épülhetett a 14. század első feléből származó szentély északi oldalához (387. kép). Pax harangja 1498-as évszámot visel. A torony védelmi céljáról tanúskodik bejárata, amely az első emeleten nyílik, s felhúzható létrával közelíthető meg éppúgy, mint a Kendefiek Kolcvára alatti templomának négyszögű szentélye fölötti, kisméretű, lőréses lakótorony (173. kép). A nyárádszentlászlói torony másik érdekessége fából készült harmadik szintje. Nagyon valószínű, hogy a gótika idején az egyszerűbb falusi templomtornyok jelentős hányadát így építették. Ez a magyarázata annak, hogy számos esetben a legfelső emelet barokk toldalék, mert a 18. században került sor a helyes magassági arányok megtartása és a tűzbiztonság végett a korábbi, olcsóbb faépítmény falazott módszerű kicserélésére. Nyárádszentlászlón az egyszerűbb, régebbi megoldás utolsó vagy egyik utolsó példája maradt meg.¹¹⁵

A csíkrákosi egyház hajójának padlásterében a déli oldalon, a bővítésként újonnan épített kereszthajó boltozata fölött, vörös festésű, minuszkulás felirat maradt meg: *Anno M 517 Hoc opus fecit petrus Zabya*. Valószínűnek látszik, hogy ez a Szablya Péter festette a hatalmas nyugati torony külső, eddig megfejtetlen jelentésű, részben alakos díszítményeit (257. kép).¹¹⁶

A székelyderzsi unitárius templom bővítéseként alakult ki a jelenlegi szentély, s készült el az egész épület hálóboltozata (85–86. ábra). A trapéz végű bordák lépcsőzött, kúpos gyámokra támaszkodnak. A szentély gyámjain tárcsapajzsokon alakos faragványok változatos sora jelenik meg (ásópapucs, eke, torzfejek, pelikán, kehely ostyával, kereszt fonadékban és a székely címer). Az épület déli nézetét öt körácsos ablak támpillérekkel váltakozva töri át. A templomot a miklóstelki és hégeni egyházakhoz hasonlóan, szász módra, zárt gyilokjáróval és lőréssorral alakították ki. Köréje magas védőfalat s ennek keleti részén nagyméretű, négyszögű bejárati tornyot emeltek. Az így továbbfejlesztett templom keletkezési idejét jelöli az az 1490-es évszám, amelynek lendületesen kőbe vésett jegyei a szentélyzáródás déli oldalán lévő egyik támpilléren láthatók (87. ábra).¹¹⁷

¹¹⁴ DÁVID 150–155; 117–118. kép (Homoródkarácsonyfalva), 204–208; 179–184. kép (Nagybacon).

¹¹⁵ ORBÁN IV. 59–60.

¹¹⁶ SEBESTYÉN 1929. 19.

¹¹⁷ DÁVID 267–279; 259–273. kép.

A derzsinél jóval szerényebb, támpilléres szentélyt kapott a gelencei római katolikus templom (388. kép). Késő gótikus körácsú, aránylag kisméretű ablakok világítják meg a bordás keresztboltozattal fedett szentélybelső (389. kép). Ennek északi falát egymást átható tagozatú, szemöldökgyámos sekrestyeajtó töri át (390. kép). A gelencei késő gótikus építkezés idejére jó támpontot ad az 1503-as évszámmal ellátott, vidékies szentségfülke.¹¹⁸

Az alaposan megújított dálnoki református templom tatarozása során nemrég fedezték fel a sokszögű szentély záradékanak belső felületén lévő, 1526-ban festett, minuszkulás feliratsort (391–393. kép), amely egykor nyilván hálóboltozat homlokíveibe illeszkedett, és hitelesíti az épület sokszögvégződésének középkori eredetét. A szöveg az északi ferde falon festett rovásírással kezdődik, fölötte palmetta látható. Folytatódik a keleti egyenes és a déli ferde falon, majd egy egyenes szakaszon egy késői körablak fölött végződik. A nem teljesen olvasható szöveg a következő: *ano milesimo quingentesimo vigesimo sexto incepta edif... est per magistrum... lapicidam... octob... testudo in... diue Chaterine*. A felirat tehát megállapítja, hogy 1526. október hónapban egy kőfaragó mester elkezdte a Szent Katalin-templom boltozását. A felirat értékét emeli a rovásírásos részlet, amelynek értelmezése a jövő feladata. Az épület többi részén a helyreállítás során további támpont eddig nem került elő. A latin szöveg viszont szinte teljes felvilágosítást ad az építkezéssel kapcsolatban.

Esztelneken a római katolikus templom legutóbbi helyreállításakor a déli oldalon aránylag ép állapotban feltárták a szövevényes, egymást átható pálcatagokból álló, zömök arányú, csúcsíves hajóbejáratot (394. kép), a déli előcsarnok ugyancsak pálcatagos, alul derékszögbe törő csúcsíves ajtaját, valamint a szentély két ívet körrel koronázó körácsú, keskeny ablakát. Az előcsarnok fölött még egy ablaktöredék egészíti ki a sort. Az egységes terű teremtemplom eszerint a 16. század eleje táján épülhetett. Harangját 1567-ben öntötték.¹¹⁹

Néhány korábbi templom és kápolna is megőrzött egyes jellegzetes, késő gótikus részletet. Kiemelkedő jelentőségű Székelyvaja református templomának finoman tagolt, csúcsíves körvonalú, de gyámos nyílású nyugati bejárata, amelynek négyzethálózatos vasalású ajtószárnya is megmaradt (395. kép). Az egyház pax harangja 1495-ből való. Ugyancsak 1500 körüli Nagykászon egyháznak déli, nyugati és sekrestyeajtaja. 1517-es évszámot mutat a csíkszentkirályi temetőkápolna gyámos ajtaja. Évszám nélküli, de egykorú a csíkdelnei, egységes terű kápolna déli ajtaja. Erre a faluban álló kápolnára azért volt szükség, mert a tornyos Szent János-templom (251–255. kép) távol a településtől, egymagában áll a mezőn, fogalmat adván arról az állapotról, amikor közös temploma volt több szomszédos falunak, s az épület nagyjából mindegyiktől egyforma távolságra esett. Így a delnei templom elhelyezkedése emlékeztet Szent

¹¹⁸ SEBESTYÉN 1941. 11–12; 14. kép. ENTZ: Székely művészet 6; I. képtábla.

¹¹⁹ ORBÁN III. 116–117.

István király közismert templomépítési rendelkezésére (minden tíz falu építsen egy templomot).¹²⁰

Az eddig említett szentségfülkék ez időben létrejött sorát is lehet még szaporítani a csíkszentmártoni templom kerítésébe másodlagosan befalazott, díszes rajzú faragványtól (396. kép) a sokkal egyszerűbb, 1497-es évszámot viselő, kilyéni töredékkel, a kovácsolt vas rácsozatú csíkcsicsóival vagy a teljesen egyszerű csíkdelnei és csíkszentléleki példányokkal. – Több egyházban megmaradtak a kő keresztelőkutak. Általában kehely formájúak. Rajtuk kevés időmeghatározásra alkalmas forma vagy részlet található. Erősen vidékies megmunkálásuk eléggé kortalan. A köpenci református templom csonka példánya bizonyára gótikus és talán már 15. századi. Az arányosan kialakított keresztelőkút Karcfalván valószínűleg egyidős a templommal. Gazdag, stilizált levéldísz veszi körül a nyárádszentháromsági római katolikus templom keresztelőkútját, peremén mértani idomsorozat húzódik. A 15. század második felében keletkezhetett. A templom pax harangja 1484-ből való. A henger alakú hodosi példány peremét liliomos végű ívsor emeli ki. Függetlenül tagolt törzsén 1486-os évszám olvasható. 1497-ből származik a marosszentannai harang (397. kép).¹²¹

¹²⁰ SEBESTYÉN 1929. 34. kép (Nagykászon), 25. kép (Csíkszentkirály), 22–23; 23. kép (Csíkdelne). ORBÁN IV. 38 (Székelyvaja).

¹²¹ SEBESTYÉN 1941. 7, 9; 12. kép (Köpec, Csíkcsicsó, Kilyén). SEBESTYÉN 1929. 20. kép (Karcfalva). ORBÁN IV. 62 és 86 (Nyárádszentháromság és Hodos). – Elpusztult templomok egykorú adatai: Ajtony 1514, Márton plébános (ENMLt Kornis lvt.); Alsóvároszveze 1494, román plébános (Dl. 30232); Árkos 1533, Antal plébános (OL Filmtár 5585. 63. Béli lvt.); Bágyon 1470 körül, Albert plébános (Dl. 32384); Bánd 1504, György plébános (OL Fényképtár 46. doboz Esterházy lvt.); Bodola 1515, Szent Miklós-templom (Dl. 25529); Búzásbesenyő 1497, Gergely plébános (Dl. 32525); Csomafája 1523, Domokos plébános (Dl. 36400. 138. 1–139); Csüged 1477–1479 (Dl. 28349); Damos 1496 (B II. 333); Dedrászséplak 1470, Szűz Mária-templom (Dl. 27690. B II. 134); Dengeleg 1493, plébános (OL Filmtár 783, 28. 513. Bánffy lvt.); Doboka 1509, templom (Károlyi III. 64); Erdőcsinád 1513, templom (OL Filmtár 783. 29. 549. Bánffy lvt.); Erdőszengyel 1536, Ferenc pap (uo. 783. 31. 601. Bánffy lvt.); Erked 1494, fakápolna (Dl. 20145); Folt 1527, Szent Márton-templom (Magyar Nemzeti Múzeum Törzsanyag 32); Gergelyfája 1510, plébános (Dl. 67253. Radák lvt.); Girólt 1466, plébános (Dl. 30855); Hosdát 1524, Szűz Mária-templom (Dl. 47548); Hosszúaszó 1500 körül, János plébános (Dl. 32419); Hosszútelke 1513, Antal plébános (Dl. 30534); Ikland 1539, fakápolna (ENMLt Bánffy II. lvt.); Inaklelke 1531, János plébános (OL Filmtár 5586. Kornis lvt. 52); Káloztelek 1455, Péter plébános (Dl. 36407. 71. 2); Kamonc 1459, Fábrián pap (Dl. 36392. 626. 1); Kányád 1523, Johannes Benne presbiter de Kanyad (Dl. 30557. SzO III. 228); Kéménd 1497, plébános (OL Filmtár 5585. Bethlen lvt. 7a); Keménytelke 1529, fakápolna (ENMLt Bánffy II. lvt.); Keresztelek 1470, Illés román pap (Dl. 30044); Királyfalva 1500 körül, torony nélküli templom (Dl. 29898); Kisfalud 1470 körül, Péter plébános (DL 36312); Kodor 1518, Szent László-templom (Dl. 27412); Koppánd 1436, Lőrinc plébános (Dl. 36403, 118. 1); Kórod 1533, Mária szeplőtlen fogantatása-templom (Dl. 36405. 395. 1–396); Korond 1494, fakápolna (Dl. 20145); Kucsó 1494, fakápolna (uo.); Lécfalva 1533, Antal plébános (Dl. 31020); Lemhény 1539, Balázs plébános (SzO VIII. 280); Lengyelkék 1510, plébános (Dl. 67253. Radák lvt.); Lonka 1498, román kápolna (Dl. 28881); Madaras 1500, Péter Pál-kápolna (Gyulafehérvár püspöki lvt.); Magyarhoz 1525, templom (Dl. 29990); Magyarköblös 1498, Péter plébános (MTA Kézirattár, Oklevélgyűjt. 528); Márkosfalva 1520–1530, Tamás plébános (Dl.

A 15–16. század fordulóján ugrásszerűen megnőtt a falvakban álló udvarházakról szóló egykorú okleveles híradás. Az akkori udvarházak száma meghaladta a százat. Közülük néhány már korábbi írott forrásokban is szerepel. 1479-től kezdve 22 kőből készült udvarházról maradt említés. Kétségtelen azonban, hogy a szóban forgó korszakban is jelentős szerepet játszott építkezési anyagként a fa (Keresd, Katona, Vizakna). Az udvarházak száma főként a Mezőségen növekedett. Kolozsvárt az udvarházak sűrű gyűrűje ölelte körül, igazolván a város nagy kulturális és gazdasági vonzóerejét. Ezzel ellentétben a Szász- és Székelyföldön csak néhány jelent meg e műfajból. Ennek oka e két kiváltságos terület városias, illetve falusias közösségi jellege. Az udvarházak igénye szorosan összefügg a földesúri rendszer meggyökerezésével és virágzásával. Ez az épülettípus a megyei területen találta meg kibontakozásának társadalmi feltételeit. A székely székekben 1464-ben bukkantak fel az első példák, amelyek egyúttal a székelység feudalizálódásának korai, kezdeti jeleiről tanúskodnak. Hasonló jelenség a gazdag szász patríciusoknak a századfordulón tapasztalható azon törekvése, hogy bizonyos udvarházakat megszerezzenek (Altemberger

36353); Maroslekenye 1539, fakápolna (ENMLt Bánffy n. lvt.); Marosludas 1479, Boldizsár plébános (OL Filmtár 781. 14. 109. Törzsgyűjt.); Mezőbánd 1469, Gergely plébános (Dl. 36393. 145. 3); Mezőkapus 1539, fakápolna (ENMLt Bánffy II. lvt.); Mojgrád 1494, román kápolna (Dl. 20145); Nádasd 1494, kőtemplom (uo.); Nagybarcsa 1509, Szent László-templom (ENMLt Bánffy II. lvt.); Nagyerse 1535, plébániatemplom (Dl. 36404. 112a–b); Nagyerse 1465, László plébános (Dl. 30855); Nagyida 1505, Szent Szervác, Bálint, Balázs és Orbán kápolna (BERGER 452); Nagysajó 1526–1550, Kristóf plébános (Beszterce város lvt.); Nagyteremi 1495, plébános (Teleki II. 205); Náprád 1494, román fakápolna (Dl. 20145); Nyén 1543, Albert plébános (SzO VIII. 407); Omboz 1493, plébános (OL Filmtár 783. 28. 513. Bánffy lvt.); Omlás 1494, templom (Quellen 176); Osdola 1539, Tamás plébános (SzO VIII. 282); Pakocsa 1538, Bohos János román pap (Dl. 36404. 184b–185a); Papfalva 1492, Fülöp plébános (DL 36398. 101); Paptelke 1494, román fatemplom (Dl. 20145); Petele 1466, plébános (DL 30855); Pócstelke 1508, Szent Margit-templom (Dl. 29926); Pusztaszentmiklós 1498, plébániatemplom (Dl. 36403. 222. 1); Röd 1507, templom (Dl. 26820); Rücs 1521, templom (DL 27419); Rüszt 1518, Szent György-templom (Dl. 47256); Sársfalva 1462, plébániatemplom (OL Filmtár 5587. Jósika lvt. 33); Septér 1495, magyar kőtemplom (DL 36398. 219. 1); Solymos 1494, román fatemplom (DL 20145); Szászcencs 1465, plébános (Dl. 30855); Szászsztgyörgy 1523, Ambrus plébános (BERGER 771); Szécs 1494, kéttornyos kőtemplom (DL 20145); Szélkút 1500 körül, román fatemplom (DL 29898); Szentgyörgy 1497, plébános (OL Filmtár 5585. Bethlen lvt. 7a); Szilágyfőkeresztúr 1520, Gergely plébános (Dl. 36402. 199. 1–200); Szotyor 1463, Antal plébános (Dl. 45033); Szödémeter 1512, plébános (Dl. 65200. Bicsky lvt.); Tasnádnémeti 1508, plébános (DL 30974); Topaszentkirály 1497, plébániatemplom (DL 27087); Újfalva 1535, Mátyás plébános (ENMLt Kornis lvt.); Uzdicszentpéter 1496, plébános (DL 36852. nagyalakú); Vajdaszentivány 1524, plébániaház (OL Filmtár 783. 30. 575. Bánffy lvt.); Vajola 1526–1550, Gáspár plébános (Beszterce város lvt.); Valkó 1520, Miklós plébános (Dl. 65473); Vállya 1479, Sztojka román pap (Dl. 32391); Vasasszentivány 1493, plébános (OL Filmtár 783. 28. 513); Vértölgy 1506, Miklós pap (uo. 783. 29. 534. Bánffy lvt.)

Tamás Vizaknán 1483-ban, Lulai János Nagyboldyán 1515-ben). Ugyanez figyelhető meg a nemesi rendbe feljutó román vezető rétegben is pl. Lupsán (1493) vagy a Hátszegi-medencében (1501, 1511, 1519). A döntő tehát mindegyiknél a megfelelő társadalmi helyzet, a népi hovátartozás nem játszott szerepet.

A korábbi szüksézsavúsághoz képest a szóban forgó korszakban az írott források esetenként magukról az épületekről is részletesebb tájékoztatást adnak. E híradások hitelét egyértelműen megerősítik a ritkán megmaradt, erősen átalakított épületek is. Egykorú leírások aránylag részletesen ismertetik az udvarházak szerkezetét, beosztását, egyes helyiségeit és melléképületeit. A Mikola és Gyerőfi család szamosfalvi udvarházai a már röviden említett, 1488. évi hatalmaskodásról szóló tudósításokból, de főként Mikola István és László 1520-ban keletkezett osztályleveléből ismerhetők meg. Az egyik alapincézett kőházban egy mennyezetes szobát (stuba) és egy mellette álló házat, valamint a telek felét László kapta. Istvánnak jutott a kőházból a „Bolth”-nak nevezett boltozatos szoba. A felek megegyeztek, hogy egy kőből épített, mennyezetes szoba közös költséggel épüljön fel. A régi ház (antiquam domum) pincéjével együtt Istváné lesz. A szöveg szerint tehát két vagy három épület állt a nemesi telken. Még részletesebb Bánffy János zentelki osztálylevele 1515-ből. Bánffy László az udvarházból megkapja a nagy, mennyezetes és a kis, boltozatos szobát, valamint a tornác felét, a pincelejárati feletti kis szobát, a nagy pince és a konyha felét. Bánffy Péternek egy kis, mennyezetes és egy nagy, boltozatos szoba jut a tornác és a pince másik felével. A ház hosszú tengelyében tehát a konyha és az előtte húzódó tornác állott, amelyeket egy-egy mennyezetes és egy-egy boltozatos helyiség vett közre. A kőház alá volt pincézve. Bánffy Kristófnak és Istvánnak ítélték a faházakat és az épülőben lévő kőház alapját. A szamosfalvi és a zentelki udvarházak szerkezetének és felépítésének lényegileg meggyőző párhuzamát a Balaton északi partján álló alsóörsi udvarház nyújtja. Az 1500 körüli épület hevederes, dongaboltozatos pincéje fölötti földszintjén mennyezetes nagy és kis szoba által közrefogott konyha található. Ajtóinak kőkeretei és álló téglány alakú, kőkeretes ablakai elég pontos időmeghatározást tesznek lehetővé. Fejlettebb megoldású az általam csak fényképről ismert, alapincézett, terméskőből épült udvarház a Torda megyei Disznajóban, amely a 15. század végén vagy a század fordulóján épült, és a Bánffy családé volt. A feltehetően boltozatos pincét vízszintes téglány alakú, kőkeretes ablakokkal világították meg. A magasszintjén a konyha és 3-4 szoba számára van hely. A disznajóihoz hasonlíthatott az Illyei család marosillyei udvarháza, amelyben Bethlen Gábor született. Tömegében megegyezik az említett példával, de erősen át van alakítva. Így közelebbit csak helyszíni kutatás után lehetne róla mondani. Az eddig tárgyaltaknál sokkal nagyobb volt a harinai Farkas család udvarháza, amelynek emeletes romjai 1945-ben még magasan álltak a harinai családi monostor-templomtól keletre. Az eredetileg földszintes épület félkörívű keleti bejárata egy gerendamennyezetes helyiségbe vezetett. Ezt középen – egy sarkain gondosan kifaragott – fapillér tartotta. Az utána következő nyugati helyiség terméskő falá-

ban sűrű, négyszögletes gerendalyukak sorakoztak. Hasonló megoldás maradványai a kőszegi vár északi szárnyában is előkerültek. A gerendalyukak fölött egy késő gótikus, szemöldökgyámos ajtó bal sarkát falazták be másodlagosan. Ez valószínűleg az udvarházhoz tartozott. Az egyik téglány alakú, kőkeretes ablak meggyezett az alsóörsi udvarház említett ablakaival. A földszint alatti pincében láthatók voltak az egyszer hornyolt bordájú boltozatesonkok. A nyugati helyiségtől egy keskeny folyosó választotta el az egymás mellett következő keleti szobasort. A Farkas család udvarháza már megközelíthette az akkori kastély fogalmát. Barokk emeletét a 18. században emelték a késő gótikus földszint fölé. 1948-ban a még három évvel korábbi állaga szerint helyreállítható rom eltűnt a föld színéről.

Több, a 15–16. század fordulóján még udvarházként szereplő épület a 16–17. század folyamán kastéllá vagy várrá fejlődött. Branyicskán 1482-ben Branyicskai Péter udvarházáról esik szó. Marosillyén 1452-ben Folti László tiltakozik az ellen, hogy Illyei János nagyapja udvarháza helyett újat akar építeni. 1477-ben az új illyei ház már kastély. 1596-ban Branyicska is, Illye is várként szerepel. Bonchidán 1543-ban udvarházról írnak. A 17–18. században ebből fejlődhetett ki a Bánffyok kastélya. 1522-ben Jakcs Imre Borbála nevű özvegye szilágysomlyói házában Báthori István lakik. Valószínűleg ennek helyén emelték a Báthoriak a 16. században reneszánsz várukat. Bethlenben, Somkeréken, Váradján az ott álló kőházak – e két utóbbi mellett toronnyal – már a századfordulón kastélyokként tarthatók számon. A bethleni kastélyban 1552-ben birtokosának, Bethlen Farkasnak a védőszentjéről elnevezett kápolna volt. Keresden 1509-ben egy tanúvallatás elmondja, hogy Bethlen Miklós apjától, Márktól örökölt keresdi udvarházát Bernát nevű fivérének adta, s helyette újat építtetett magának. A munkával a medgyesi Szabó Györgyöt bízta meg, aki „ácsművészetével” meg is építette az új udvarházat. A munkához 18 szekér fát használt fel. E nyilván fából emelt épület lett az őse a 16–17. századi reneszánsz kastélynak. Az Apafiak 1560 körül írott osztálylevele felsorolja az ebesfalvi, apagyfalusi kő udvarházakat, valamint a handorfői és az almakeréki házakat. Az ebesfalvi téglapületekből fejlődhetett ki az ottani reneszánsz Apafi-kastély.

Az udvarházak építetőit a 15. század végétől az oklevelek gyakran meg is nevezik. 1473-ban Szőkefalván Szőke Lukács, 1493-ban Iklódon Szakácsi György és fia János, 1495-ben Kápolnán Barlabási Lénárd Gecő nevű familiárisa építkezett. 1499-ben Szilvási Kristófné panaszkodik, hogy 13 évvel azelőtt Szentiványi Tamás deák az ő dengelegi telkén udvarházat emelt. 1498-ban Nagy Miklós néhai apja, Péter Pusztaszentmiklóson, Mikola Ferenc területén, 1502-ben Petki László Petken, Kendi Gál Vasasszentiványban, 1503-ban néhai Girolti Balázs Giroltban, 1508-ban Jankafi Simon kanonok Szászújósön, 1510-ben Bongárdi Márton és Nagy János Bongárdon, 1519-ben ifj. Vízaknai Miklós Vízaknán, Margai Lukácsné Klára asszony Pestényben, Vitéz András Magyarbikalban, 1520-ban Mikola István és László Szamos falván, 1531-ben Járai Mátyásné és veje, Körösi Péter létai várnagy Alsójárán, 1535-ben Mikola László Topaszentkirályon, 1539-ben

Barcsay László Mezőszengyelen, 1554-ben Porkoláb Vitális Gerenden, 1570 előtt Bebek György Sövényfalván épített udvarházat. Magyarsárdon 1521-ben Sárdi Pál vallja, hogy apja, János építette a régi udvarházat és fölötte a nagy kaput.

Az udvarházakat gyakran érte támadás: 1477-ben Karácsonfalvi Mihály udvarházát Karácsonfalván, 1486-ban a Lupsai-udvarházat Lupsán, 1488-ban a Mikola- és Gyerőfi-udvarházakat Szamosfalván, 1499-ben Szentgyörgyi Miklósné Sztrigyszentgyörgyön álló udvarházát, 1504-ben Árka János demsusi udvarházát, 1521-ben Wass Balázs udvarházát Cegén.

A Dózsa György vezette parasztfelkelés pusztította el Körösi Zsigmond udvarházait Sámsonban (1517. évi említés szerint), Csögi Albert udvarházát Csögben (1518. évi adat alapján), valamint Bánffy János és fivérei szilágynagyfalusi udvarházát, amelyet Várdai Ferenc tasnádi jobbágysai romboltak le és gyújtottak fel, s amelynek helyrehozatala még 1525-ben sem történt meg.

Okkal kér tehát engedélyt a királytól Désházi István, az esztergomi érsek jószágkormányzója 1513-ban menyői udvarháza megerősítésére. II. Ulászló csak palánkkal és árokkal készített erődítéshez járult hozzá. Másfajta megoldást képvisel a Kendefiek kápolnával összekapcsolt, Malomvíz falu peremén és ugyane család hegyi vára (Kolcvár) lábánál fekvő lakótornya (173. kép), amely e műfaj minden fő védelmi lehetőségét szerény mértékben bár, de megvalósította. (Létrával megközelíthető emeleti bejáró, fűthetőség, tiszta kőépítkezés, beleértve a falazott kősisakot.) Egy 1511-ben kiadott tiltakozó levélből kiderül, hogy még ilyen körülmények között sem mentesített a betöréses rablástól. Kendefi Mihály fiai ugyanis akkor panaszt tesznek Vancsoki Kende mintegy 18 évvel azelőtt történt hatalmaskodása miatt. A vallomás szerint Kende akkor, még Kendefi Mihály életében, a toronyból titokban elvitt 3000 forintot és 400 forintot érő, gyönggyel díszített ezüst holmit. A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy a Malomvíz község fölötti toronyban őrizték az említett értékeket. A szóban forgó torony tehát nem a Retyezát hegységbe nyúló völgy melletti meredek és magas domb tetejét koronázó Kolcvár (33. ábra) tornyát jelenti, mert akkor a várat is meg kellett volna említeni. 1519-ben világosan megkülönböztetik Kendefi László Malomvíz melletti udvarházát a Kolcvártól: „Domus ... Ladislai in eadem Malomwyz ... ac Kolch subtus castrum similiter Kolch.” Úgy látszik, Malomvíz falut vagy annak a havasok felé eső részét Kolcnak is nevezték, s éppen e részben található a szóban forgó torony.

Nem egy birtokközpontként szereplő faluban vagy mezővárosban több udvarház is állott. Bethlenben és Keresden a Bethlen család tagjai, Cegén és Szentegyeden a Wassok, Kusalyban a Jakcsok, Somkeréken az Erdélyiek építettek két-három udvarházat. Sámsonban Körösi Zsigmondnak álltak udvarházai. E nemesi lakok általában a kegyúri templom közvetlen közelében épültek. Egykorú adatok is akadnak, amelyek kifejezetten megmondják, hogy pl. Nagydobán (1495), Pusztaszentmiklóson (1498), Katonán (1506), Keresden (1509) az ottani udvarházak a plébániatemplom mellett vagy annak közvetlen környé-

kén állnak. Harinán az ismertetett udvarház romja közvetlenül a családi monostortemplom mögött emelkedett. Azonos a helyzet a Dunántúlon is. A meglévő alsóörsi udvarház a templom alatt épült A Balaton környékén végzett régészeti kutatások által Ecséren, Alsódörgicsén, Csepelyen feltárt és feltételezett udvarházak elhelyezkedése ugyanezt a képet mutatja.¹²²

Az egykorú források számos esetben említenek a falvakban plébániaházakat. Így 1510-ben Magyarderzsén, 1524-ben Vajdaszentiványon, 1525-ben Magyar-nagykapuson és Vistán, 1531-ben Kalotaszentkirályon, 1533-ban Vermesen, 1539-ben Mezőszengyelen.

Falusi lakóházakról is maradtak tudósítások: 1483-ban Ördögkeresztúron, 1485-ben Bálint képiró házáról Sólyomkőben, 1499-ből Válaszúton, ahol árvíz rombolt, 1513-ban Prázsmáron, 1519-ben Szászfülpösön. 1521-ben Mór István Radul nevű jobbágya faházat épített Brettyén, 1525-ben Kajántón két jobbágyháza említenek, a 16. század elején Szentmihálytelkén Kovács Kelemen házáról esik szó.

1496-ban a Szamos hídjának fenntartására a sószállítók 150 forint értékű sót adtak. Mivel a sókamaraispánok megakadályozták az összeg tényleges folyósítását, a híd tönkrement. A király ezért újra elrendeli a megfelelő mennyiségű só kiadását.

A 16. század elején Szentmihálytelkén Kovács Kelemen háza közelében egy szobor áll (imago). 1512-ben bukkan fel egy határjárásban Szent Miklós szobra határjelként Fogaras vidékén, a Barcaságba vezető úton. 1525-ben a Sármásról Tuzsonba vezető úton említenek egy „határkép”-nek nevezett faszobrot, amely régisége miatt akkor már elpusztult. Mindhárom adat szerint a szabadban álló szobor határjelölő szerepet visz, s ezt a magyar elnevezés meg is erősíti.

Az egykorú oklevelek gyakran neveznek meg falusi kézműveseket. Leginkább az ácsokat: 1485-ben szerepel András ács Felsőjárán, István ács Sólyomkőben, Zsigmond ács Tordaszentlászlón, 1499-ben Dénes ács Magyarborzácson, 1511-ben Gál ács Mohán. Az ácsmesterséghez közel eső molnárok is többször felbukkannak: Tamás molnár Páncélcsehben 1473-ban, 1500 körül Péter és Antal molnárok Királyfalván. Vajadson említik a valószínűleg szász Ágoston kőfaragót 1470 körül. 1524-ben Szentfalván említik János kőfaragót, 1473-ban Miklós kovácsot Páncélcsehben és a 16. század elején Kelemen kovácsot Szentmihálytelkén. Tapasztó fordul elő 1485-ben Felsőjárán (Tamás), ugyanezt a mesterséget űzi 1470-ben Péter Kisfaludon, 1483-ban János Ördögösfüzesen, 1502-ben ugyancsak János Magyarszentpálon. A rokon szakmájú Benedek fazekas Páncélcsehben dolgozott 1473-ban. Végül a sólyomkői Bálint képiróról 1485-ből maradt fenn adat Sólyomkőben.¹²³

¹²² ENTZ: Edelhöfe 241–252; 3. melléklet. ENTZ GÉZA: Gótikus udvarház Alsóörsön. M. Ért. V. 1956. 125–132. Adattár.

¹²³ Adattár.